

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

॥જય શ્રી સ્ત્વામીનારાયણ ॥

અધ્યાય ૧ – અર્જુન વિષાદ યોગ

ધૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યા – હે સંજય, ર્ધમભૂમિ કુરુક્ષેત્ર માં ભેગા થયેલા યુદ્ધ ની ઈરદ્ધા વાળા મારા અને પાડું ના પુઅરો એ શું શું કર્યું ॥૧॥

સંજય બોલ્યા – પાર્ડવો ની સેના ની વ્યૂહ રચના જોઈ રાજા દુર્યોધને ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈ ને કહ્યું ॥૨॥

હે આચાર્ય, આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દુપ્તપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમન દ્વારા વ્યૂહ રચના માં ગોઠવાયેલી પાડું ના પુઅરો ની આ મોટી સેના ને જુઓ ॥૩॥

આ યુદ્ધ માં ભીમ અને અર્જન જેવા શૂરવીર મહા ધનુધર્મિઓ, મહારથી યુયુધાન, વિરાટ, દુપ્ત, પરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ, ચેકીતાન, કાશીરાજ, પુરુષ શ્રેષ્ઠ પુરુજિત, કુંતિભોજ, શૈવ્ય, મહાપરાક્રમી યુધામન્યુ, વીર્યવાન ઉતામોજા, સુભદ્રાપુઅરો અને દ્રોપદીના પુઅરો વગેરે મહારથી ઓ ઊભા છે. ॥૪॥
॥૫॥ ॥૬॥

હે દ્વિજોતમ ! હવે આપણા પણ જે શ્રેષ્ઠ યોગ્યાઓ છે તેઓ વિષે સાંભળો. આપણા સૈન્ય નાન જે નાયકો છે તેમને હું તમારી જાણ માટે કહું છું. સપ તથા ભીખપિતામહ, કર્ણ તથા યુદ્ધ માં જય પામનાર ફૂપાચાર્ય, મહારથી અખ્યત્યામા, વિકર્ણ, સોમદાન નો પુત્ર ભૂદિશ્રવા તથા જયદ્રથ અને બીજા દાણા શૂરવીરો મારા માટે આ યુદ્ધભૂમિ માં જીવન સમર્પણ કરનારા છે, તેઓ બધા અનેક પ્રકારનાં શરાંત્રો તથા હથિયારોવાળા અને નિપુણ છે. ॥૭॥ ॥૮॥ ॥૯॥

ભીખપિતામહ વડે રક્ષાયેતું આપણું તે સૈન્ય સર્વ પ્રકારે અસીમ – અખૂટ છે, અને ભીમ વડે રક્ષાયેલું એમનું આ સૈન્ય તો સીમિત – મર્યાદિત છે. ॥૧૦॥

હવે અત્યારે બનાવેલા વ્યૂહના સર્વ પ્રવેશમાર્ગો માં વિભાગ પ્રમાણે ઊભા રહી તમે બધાય ભીખપિતામહ નું જ સર્વ તરફ થી રક્ષણ કરવા તત્પર રહો ॥૧૧॥

દુર્યોધન ના વચન સાંભળીને કૌરવો માં વૃદ્ધ અને મહાપ્રતાપી ભીખપિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવવા મોટી સિંહગર્જના કરીને પોતાના દિવ્ય શંખનો પ્રંચદ ઘોષ કર્યો ॥૧૨॥

તે સાથે જ શંખો, મૃદગા, ટોલ તથા રણશિંગાં એકસાથે વાગવા લાગ્યા આથી ત્યાં દાણો મોટો અવાજ થયો ॥૧૩॥

ચ્યાર પછી શ્વેત ઘોડા જોડેલા ઉત્તમ મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણા અને અર્જુને પણ પોતાના દિવ્ય શંખો વગાડવા માંડયા ॥૧૪॥

શ્રીકૃષ્ણો પોતાનો દિવ્ય પંચાજન્ય શંખ, અર્જુને દેવદત્ત શંખ અને ઉચ્ચ કર્મ કરનાર લીમે પૌડ્ર શંખ વગાડયો ॥૧૫॥

કુંતીપુત્ર મહારાજ યુદ્ધિષ્ઠિતે અનંતવિજય શંખ, નકુળે સુધોપ શંખ તથા સહદેવે મહિપુખ નામનો શંખ વગાડયો ॥૧૬॥

તેમ હે રાજન ! મોટા ધનુષવાળા કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી અને ધૃપદ્યમન, પિરાટ તથા સાત્યકિ અને હે પૃથ્વીપતિ ! દુપદ તથા દ્રોપદીના પુત્રો અને મહાબાહુ અભિમન્યુએ પોતપોતાના જુદા જુદા શંખોવગાડયા ॥૧૭॥ ॥૧૮॥

આકાશ અનેપૃથ્વીને ગજવતા તે ભયાનક કોલાહલે કૌરવો નાં હાદયોને ભય થી ચીરી નાખ્યા ॥૧૯॥

અર્જુન કહે : હે અર્યુત ! મારા રથને બજે સેના ઓની વર્ષે ઊભો રાખો. એટલે યુદ્ધ કરવા ઈરછતા સામે પક્ષે ઊભેલા યોજ્ઞાઓને હું બરાબર જોઈ લઉ કે, આર એભૂમિ માં મારે કોની કોની સાથે લડવાનું છે ! દુર્ભિદ્ધ દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવા ઈરછતા જેઓ અહીં આવ્યા છે, તે યોજ્ઞાઓને હું સારી રીતે જોઈ લઉ ॥૨૪॥ ॥૨૫॥

અર્જુન તે બંને સેના ઓમાં ઊભેલા પોતાના વડીલો, પિતામહો, આચાર્યો, મામા, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, ભિન્નો, સસરા તથા સ્વજનોને જોયા. ત્યાં ઊભેલા તે સર્વ બાંધવોને સારી રીતે જોઈ અર્જુનના મનમાં ખેદ ઉત્પદ્ધ થયો. અર્જુન અત્યંત કરુણાથી બોલ્યો : ॥૨૬॥ ॥૨૭॥

અર્જુન કહે : હે શ્રીકૃષ્ણ ! યુદ્ધ કરવા ઈરછતા આ સ્વજનોને સામે ઊભેલા જોઈ મારાં ગાત્રો ઢીલાં થતાં જાય છે, મુખ સુકાઈ રહ્યું છે, શરીર માં કંપ થાય છે. ॥૨૮॥ ॥૨૯॥

મારા હાથમાંથી ગાંડીવ સરી પડે છે, મારો દેહ બળો છે. હું ઊભો રહી શકતો નથી ને મારું મન જાણે ભમે છે. ॥૩૦॥

વળી હે કેશવ ! મને વિપરીત ચિહ્નનો દેખાય છે. યુદ્ધમાં સ્વજનોને મારીને હું કોઈ કલ્યાણ જોતો નથી. ॥૩૧॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ રીતે વિજય, રાજ્ય અને સુખોને હું ઈરછતો નથી. હે ગોવિંદ ! અમારે રાજ્ય નો શો અર્થ ? આવા ભોગો કે જીવનથી પણ શું પ્રયોજન ? ॥૩૨॥

જેઓ માટે અમારે રાજ્ય અને સુખો ઈરછનીય છે, તેઓ તો પોતાના પ્રાણ તથા ધનનો મોહ ત્યાજુને યુદ્ધ માટે ઊભા છે. ॥૩૩॥

અહી આચાર્યો, વડીલો, પુત્રો, પિતામહો, મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળા અને બીજા સંબંધીઓ પણ છે. ॥૩૪॥

તેઓ મને મારી નાખે તોપળ અથવા ગ્રણે લોકના રાજ્ય માટે પળ હું એમને મારવા ઈર્છાતો નથી; તો હું મધુસુદન ! પૃથ્વી માટે તેમને શા માટે મારું. ॥૩૫॥

હું જનાઈન ! દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારીને અમને શો આનંદ મળે? આ આતતાયીઓને મારવાથી અમને પાપ જ લાગશે ॥૩૬॥

માટે હું માધવ ! પોતાના ભાઈઓ - દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારવા યોગ્ય નથી; કેમ કે અમે સ્વજનોને મારી સુખી કેવી રીતે ચહેવાના? ॥૩૭॥

લોભથી વશ જેમનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું છે તેવા આ કૌરવ કુળના નાશથી થનારા દોષ ને અને મિત્રદ્રોહના પાપ વિષે વિચારતા નથી. ॥૩૮॥

પળ હું જનાઈન ! કુળના નાશ થી થનારા દોષને જોતાં અમારે આ પાપ શા માટે આચરણું જોઈએ? ॥૩૯॥

કુળનો નાશ થતાં સનાતન કુળદર્મો નાશ પામે છે અને કુળદર્મો નાશ પામતાં આખું કુળ અધર્મમાં દબાઈ જાય છે. ॥૪૦॥

હું કૃષ્ણ ! અર્દ્ધમના લીધે કુળની સ્ત્રીઓ દૂષીત થાય છે અને હું વાણોચ ! સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય ત્યારે વર્ણસંકર પ્રજા જન્મે છે. ॥૪૧॥

વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો ઘાત કરે છે અને આથી કુળ નરકમાં જાય છે; કેમ કે જેઓની પિંડ અને તર્પણાંકિયા નાશ પામી હોય, તેઓના પિતૃઓ નરકમાં જ પડે છે. ॥૪૨॥

કુળદાતીઓના આ વર્ણસંકર થવાના દોષોથી સનાતન જાતિદર્મો તથા કુળદર્મો નાશ પામે છે. ॥૪૩॥

હું જનાઈન ! જેમના કુળદર્મ નાશ પામ્યા હોય એવા મનુષ્યોનો અનિશ્ચિત સમય સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળતા આવ્યા છીએ. ॥૪૪॥

અહો ! કેટલા ખેદની વાત છે કે અમે આતું મોટું પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ ! કારણકે રાજ્ય સુખ ના લોભથી અમે સ્વજનને મારવા તૈયાર થયા છીએ. ॥૪૫॥

એના કરતાં ભલે શસ્ત્રારહિત અને સામનો નહિ કરતા મને શસ્ત્રધારી કૌરવ રણમાં મારો વધ કરે. તેમાં તો મારું વધુ કલ્યાણ થશે. ॥૪૬॥

સંજ્ય કહે : એમ કહી રણભૂમીમાં શોકથી વ્યાકુળ બનેલા મનવાળો અર્જુન બાણ સહિત ધનુષ ત્યાજુ દઈ રથની પાછલી બેઠક ઉપર બેરી ગયો. ॥૪૭॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાસૂપનિપત્સુ ભ્રમ્બવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અર્જુનનિપાદયોગો નામ પ્રથમોડદ્યાયઃ ।

અદ્યાચ 3 કર્મ યોગ

અર્જુન કહે : હે જનાર્દન ! નિષ્કામ કર્મ કરતાં જ્ઞાનને જો તમે વધારે ઉત્તમ માનતા છો તો હે કેશવ ! તમે મને આવા ધોર કર્મમાં કેમ જોડો છો? ॥૧॥

આપ આવા અટપટાં વાક્યોથી માર્ચી બુદ્ધિને મુંગવણમાં નાખી દો છો તેવું મને લાગે છે. તો બેમાંથી એક વસ્તુ નિશ્ચિત કરીને કહો કે જેથી હું શ્રેય ને પ્રાપ્ત થાય. ॥૨॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : હે હિંઘાપ ! આ લોક માં જ્ઞાનયોગ વડે જ્ઞાનીઓની અને કર્મયોગ વડે યોગીઓની, એમ બે પ્રકારની કર્તવ્ય તત્પરતા મેં પહેલા કહી છે. ॥૩॥

મનુષ્ય કેવળ કર્મો ન કરવાથી નિષ્કામ ભાવ ને પામતો નથી; તેમજ કેવળ કર્મો ના ત્વાગથી સિદ્ધિને પણ પામતો નથી. ॥૪॥

ખરેખર કોઈપણ મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી; કારણકે પ્રકૃતિના ગુણોથી પરવશ સર્વ પ્રાણી ઓને કર્મ તો કરવા જ પડે છે. ॥૫॥

જે મૂઠપુરુષ કર્મદ્રિયોને રોકીને મન વડે ઈંદ્રિયોના વિષયોનું ચિંતન કરતો રહે છે, તે ટોંગી કહેવાય છે. ॥૬॥

ખરેખર હે અર્જુન ! મન વડે ઈંદ્રિયોને નિયમમાં કરી ફળમાં આસક્તિ રાખ્યા વગર જે કર્મદ્રિયો વડે નિષ્કામ કર્મયોગનો આરંભ કરે છે, તે અતિ શ્રેષ્ઠ બને છે. ॥૭॥

તું ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી નિયત કર્મ કર; કેમકે કર્મ ન કરવા કરતાં નિષ્કામ કર્મ કરવા વધારે શ્રેષ્ઠ છે; અને કર્મ નહિ કરવાથી તારો શરીરનિર્વાહ પણ સિદ્ધ નહિ થશે. ॥૮॥

હે કૌતેય ! યજા માટે ના કર્મ સિવાય ફક્ત પોતાના માટે કર્મ કરવાથી મનુષ્ય કર્મબંધન માં બંધાય જાય છે; માટે ફલાસક્તિ ત્વજીને તું યજા માટે કર્મ કર ॥૯॥

કલ્પ ના અતં માં યજા સહિત પ્રજાઓનું સર્જન કરીને બહાએ કહું છતું : ‘આ યજા વડે તમે વૃદ્ધ પામો. એ તમારી ઈચ્છિત કામનાઓ આપનાર થાઓ’. ॥૧૦॥

‘આ યજા વડે તમે દેવોને સંતુષ્ટ કરો અને તે દેવો તમને સંતુષ્ટ કરશો. એકબીજા ને સંતુષ્ટ કરતા તમે પરમ કલ્યાણ પામશા’. ॥૧૧॥

‘કેમકે યજા વડે પૂજાયેલા દેવો તમને ઈચ્છિત ભોગો આપશો. તેમણે આપેલા ભોગો તેમને સમર્પિત નહિ કરીને જે પોતે જ ભોગાવે છે, તે ચોર જ છે.’ ॥૧૨॥

‘યજાથી વધેલું ભોજન લેનારા સત્યપુરુષો સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ જે પાપી ઓ પોતાના માટે જ રંધે છે, તેઓ પાપ જ ખાય છે એમ સમજાવું ॥૧૩॥

અન્નથી પ્રાણીઓ પોખાય છે, વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, ચણથી વરસાદ થાય છે અને ચણ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧૪॥

કર્મને વેદથી ઉપજેલું તું જાણ. શૈદ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા છે; માટે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા જ ચણભાં સ્થિત રહેલા છે એમ તું સારી રીતે સમજુ લે. ॥૧૫॥

હે પાર્થ ! એમ આ લોકમાં ચાલી રહેલા ચક્કને જે અનુસરતો નથી, તે પાપી જીવનવાળો તથા ઈંડ્રિયોમાં રમમાણ રહેનારો વ્યર્થ જ પોતાનું જીવન જીવે છે. ॥૧૬॥

પરંતુ જે મનુષ્ય આત્મામાં જ પ્રિતિવાળો, આત્મામાં જ તૃપ્ત તથા આત્મામાં જ સંતોષી રહે છે, તેને કશું કરવાનું રહેતું નથી. ॥૧૭॥

તે બ્લઘપેતાને આ સંસારમાં કરેલાં કે નહિ કરેલાં કર્મથી કોઈ સ્વાર્થ કે સ્પૃહ હોતાં નથી; તેમ જ તેનો સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઈની પણ સાથે સ્વાર્થ સબંધ હોતો નથી ॥૧૮॥

માટે કર્મ આસક્ત થયા વિના તું નિર્ચંતર તારે યોગ્ય કર્મો નું સારી રીતે આચરણ કર; કેમકે આસક્તિરહિત થઈ કર્મ કરતો પુરુષ અવશ્ય પરમપદ ને પામે છે. ॥૧૯॥

કેમકે જનક વગેરે મહાત્મા કર્મ વડે જ પરમ સિદ્ધ ને પામ્યા છે; વળી લોકસંગ્રહ માટે પણ તારે કર્મ કરવા જ જોઈએ. ॥૨૦॥

કેમકે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે છે તેનું અનુકરણ લોકો કરે છે. તે જેને પ્રમાણ બનાવે છે, તે અનુસાર લોકો પોતાનું વર્તન કરે છે અને તેને અનુસરે છે. ॥૨૧॥

હે પાર્થ ! મારે અણે લોકમાં કોઈ પણ કર્મ કરવાનું નથી કે કશું મેળવવાનું નથી; છતાં હું સતત કર્મ કરતો રહું છું ॥૨૨॥

હે પાર્થ ! કેમકે જો હું સાવધાન થઈ કર્મમાં પ્રવર્ત ન થાઉં તો મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે. ॥૨૩॥

અથી જો હું કર્મ ન કરું તો લોકો પણ અકર્મી બને. આથી આ લોકો નાશ પામે અને હું વર્ણસંકરનો કર્તા થાઉં. વળી આ પ્રજાઓનો પણ નાશ થાય. ॥૨૪॥

હે ભારત ! કર્મમાં આસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેમ કર્મ કરે છે, તેમ આ લોકોને ટકાવવા ઈચ્છતા વિદ્વાન પુરુષે કર્મમાં આસક્ત વાળા અવિવેકીઓની બુદ્ધિમાં ભેદ ન ઉત્પન્ન ન કરવો, પણ પોતે જ્ઞાનયુક્ત છતાં સારી રીતે અજ્ઞાનીઓ પાસે સર્વ કર્મો કરાવવાં. ॥૨૫॥

સર્વ પ્રકારે કર્મો પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરાય છે. છતાં અહંકારથી મૂઢ થયેલા અંતઃકરણાવાળો મનુષ્ય ‘હું કર્તા છું’ એમ માને છે. ॥૨૭॥

હૈ મહાભાઈ ! ગુણસ્ત્વભાવને અને કર્મવિભાગના તાત્પરને જાણનારો પુરુષ તો ‘સર્વ ગુણો, ગુણોમાં વર્તે છે’ એમ માની તેમાં જરાય આસક્ત થતો નથી. ॥૨૮॥

પ્રકૃતિના ગુણો વડે મોહ્ય પામેલા મનુષ્યો દેહાદિ ગુણ તથા કર્મમાં આસક્ત થાય છે; પૂર્ણ વસ્તુ નહિં જાણનારા તે અજ્ઞાનીઓને પૂર્ણજ્ઞાની પુરુષે ચલિત ન કરવા જોઈએ. ॥૨૯॥

વિવેકી ચિત્ત વડે સર્વ કર્મો મારામાં અર્પણ કરી ફળની દીર્ઘા રાખ્યા પિના, મમતા પિના તથા શોકરહિત થઈ તું ચુદ્ધ કર. ॥૩૦॥

જે મનુષ્યો મારા આ નિત્ય મતને દ્રેપબ્લુદ્ધથી રહિત થઇને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આચારે છે, તેઓ પણ કર્મ ના બંધન થી અવશ્ય મુક્ત થાય છે. ॥૩૧॥

પરતું જેઓ અસુયા કરનારા મારા આમ ત પ્રમાણે વર્તતા નથી, તે મૂર્ખાઓને તો તું બદા જ્ઞાનમાં મૂઢ અને નાષ્ટ થયેલા સમજ. ॥૩૨॥

જ્ઞાની પણ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર કર્મો કરે છે. બદાં પ્રાણીઓ સ્વભાવને અનુસરે છે; એમાં પ્રકૃતિનો સ્વભાવિક ક્ષિયાઓનો નિગ્રહ શું કરી શકે ? ॥૩૩॥

પ્રત્યેક ઈન્ડ્રિય ને તેના વિષયમાં રાગ-દ્રેપ અવશ્ય રહેલા છે. તેરાગ-દ્રેપને કદી વશ ન થવું, કારણ કે તેરાગ-દ્રેપ જ મનુષ્યના વિવેકમાર્ગ વિધન કરનારા મહિશશ્રુઓ છે. ॥૩૪॥

બીજા નો ધર્મ આચરવો સરળ હોય અને પોતાનો ધર્મ ગુણ વગર નો હોય તોપણ પોતાનો ધર્મ જ વધુ કલ્યાણકારક છે. પોતાના ધર્મમાં રહેતા મરણ આવે તે પણ કલ્યાણકારક છે, પર્યેત બીજાનનો ધર્મ તો ભયપ્રદ છે. માટે સ્વધર્મ જ આચરવો. ॥૩૫॥

અર્જુન કહે : તો પછી હે કેશાવ ! મનુષ્ય પોતે ન દીર્ઘતો હોવા છતાં પણ બળપૂર્વક કોઈ કામ જોડવામાં આવ્યો હોય તેમ કોનાથી પ્રેરાઈને પાપનું આચરણ કરે છે ? ॥૩૬॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : ચજોગુણ થી ઉત્પન્ન થનારો આ કામ જ ક્રોધ છે. એ ઘણું ખાનારો અને ભોગોથી કદી ન તૃપ્ત થનારો મહાપાપી છે. આ સંસારમાં આને તું મહિશશ્રુ જાણ. ॥૩૭॥

જેમ દુમાડાથી અદ્દિન ટંકાયેલો રહે છે, મેલથી આરસી ટંકાઈ જાય છે અને ઓરથી ગર્ભ ટંકાયેલો રહે છે, તેમ આ મહિશશ્રુ કામ વડે મનુષ્યનું જ્ઞાન ટંકાયેલું રહે છે. ॥૩૮॥

હે કૌન્તેય ! કદી તૃપ્ત ન કરી શકાય એવો આ કામરૂપ અદ્દિન મનુષ્ય નો નિત્યનો વેરી છે. જાનીનું વિવેક જ્ઞાન એનાથી જ ટંકાઈ જાય છે. ॥૩૯॥

જ્ઞાનબિદ્રયો, કર્મબિદ્રયો, મન અને બુદ્ધિ આનં આશ્રયસ્થાન કહેવાય છે. આ કામરૂપી મહાશશ્રુ
જ્ઞાનને ટાંકી દઈ શરીરદારીઓને મોહિત બનાવે છે. ॥૪૦॥

હૈ ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેથી તું પ્રથમ ઈન્ડ્રયો ને નિયમમાં રાખી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ
પાપી કામનો તરત જ ત્વાગ કર. ॥૪૧॥

શરીરથી આ ઈન્ડ્રયોને પર કહે છે, ઈન્ડ્રયો થી પર આપણું મન છે, મન થી પર બુદ્ધિ છે અને
બુદ્ધિથી જે પર અને મહાન છે તે આત્મા છે. ॥૪૨॥

હૈ મહાબાળો ! એમ આત્માને બુદ્ધિથી પર જાણી, બુદ્ધિ વડે મનને વશ કરી અર્થાત આત્માને
આત્મા વડે નિયમમાં કરી એ કામરૂપી દુર્જ્ય શશ્રુનો તું તરત જ નાશ કર. ॥૪૩॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશારત્રે શ્રીકૃષ્ણાજૂનસંવાદે કર્મયોગો નામ
તૃતીયદદ્યાયઃ ।

અધ્યાય ૪ – જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યા : આ અવિનાશી જ્ઞાનયોગ મેં પૂર્વ સૂર્યને કહ્યો હતો, સૂર્ય મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઈદ્વાઙુને કહ્યો હતો. ॥૪-૧॥

એમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને જનક વગેરે રાજર્ષિઓ જાણતા હતા. હે પરંતપ ! પરંતુ તે આત્મોદ્ધારક યોગ લાંબા કાળે આ લોકમાં નાશ પામ્યો છે.

॥૪-૨॥

તે જ આ પુરાતન યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે, કેમકે આ પરમ ગતિ આપનાંનું ઉિતમ રહિસ્ય છે. વળી તું મારો પ્રિય ભક્ત અને મિત્ર છે. ॥૪-૩॥

અર્જુન કહે : આપનો જન્મ હમણાં નો છે, અને સૂર્ય નો જન્મ પુરાતનપહેલાંનો છે; તો આપે આ યોગ પૂર્વ સૂર્યને કહ્યો એમ હું શી રીતે સમજું? ॥૪-૪॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન ! મારા અને તારા આ સિવાય ધણા જન્મો થઈ ગયા છે. તે બધા હું જાણું છું. હે પરંતપ ! તું નથી જાણતો. ॥૪-૫॥

હું જન્મ રહિત, નિર્વિકારસ્વરૂપ અને સર્વ ભૂતો નો ઈશ્વર છું; છતાં પોતાની પ્રકૃતિ નો આશ્રય કરી પોતાની માચા વડે આ લોકમાં જન્મ ધારણ કરું છું.
॥૪-૬॥

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાની થાય છે અને અધર્મ નું જોર વર્દી જાય છે, ત્યારે હું પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કરું છું. ॥૪-૭॥

સત્યુરૂપો ના રક્ષણ માટે, દુષ્ટો ના વિનાશ માટે અને ધર્મની સ્થાપના માટે હું યુગે યુગે પ્રકટ થાઓ છું. ॥૪-૭॥

હે અર્જુન ! આમ મારા અલોકિક જન્મ તથા દિવ્ય કર્મને જે તત્ત્વથી સમજે છે, તે દેહ ત્વાજુને પુનર્જન્મ પામતો નથી, પણ મને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૪-૮॥

રાગ, ભય તથા છોધ રહિત, મારા માં લીન બનેલા, મારો આશ્રય કરુનારા અને જ્ઞાનરૂપ તપ વડે પવિત્ર થયેલા ધણા લોકો માંનું સ્વરૂપ પામ્યા છે. ॥૪-૯॥

જેઓ જે પ્રકારે મારા શરણે આવી, મને ભજે છે, તેમને તે જ પ્રકારે હું ભજું છું અથાત् મારામાં સ્થિત કરું છું. હે પાર્થ ! મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા જ માર્ગ ને અનુસરે છે. ॥૪-૧૧॥

આ લોકમાં કર્મોના ફળ ઈરછનારા મનુષ્યો દેવતાઓને પૂજે છે; કેમ કે મનુષ્યલોકમાં કર્મથી ઉત્પણ થનારા ફળની સિદ્ધિ તત્કાલ થાય છે. ॥૪-૧૨॥

ગુણો અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે મેં ચાર વર્ણો નું સર્વન કર્યું છે; તેનો કર્તા હું છું છતાં મને તું અકર્તા અને અવિકારી જાણ. ॥૪-૧૩॥

મને કર્મ સ્પર્શ કરતાં નથી; કેમ કે મને કર્મકળની ઈચ્છા નથી; એ શીતેજે મને જાણે છે, તે કર્મ વડે બંધન પામતો નથી. ॥૪-૧૪॥

આત્માને આ પ્રકારે સમજુને પૂર્વના મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારાઓએ પણ કર્મ કરેલાં છે; માટે તારા પૂર્વજો એ તેમના પૂર્વજોનાં કરેલાં જે કર્મ કર્યા તે પૂર્વ કર્મો ને તું પણ કર. ॥૪-૧૫॥

કર્મ શું અને અકર્મ શું એનો નિર્ણય કરવામાં વિદ્વાનો પણ મોહને પામ્યા છે. તે કર્મ વિષે હવે હું તને બરાબર સમજાવીશ તેને જાણવાથી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. ॥૪-૧૬॥

શાસ્ત્રવિહિત કર્મનું સ્વરૂપ જાણતું જોઈએ, કર્મ નું તત્ત્વ જાણતું જોઈએ અને નિજકામ કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણતું જોઈએ કેમ કે કર્મની ગતિ ગહન છે.

॥૪-૧૭॥

વિહિત અને નિપિદ્ધ કર્મમાં અકર્મને અર્થાત્ કર્મના અભાવને અને અકર્મમાં કર્મ ને જે જુએ છે, તે મનુષ્ય બુદ્ધિમાન છે; તે યોગ યુક્ત છે અને સર્વ કર્મ કરનારો છે. ॥૪-૧૮॥

જેના સર્વ આર્દ્ધેલા કર્મો કામનાઓથી ને સંકલ્પોથી રહીત હોય તથા જેના કર્મો જ્ઞાનરૂપી અર્થિન વડે બળીને નાદ થઈ ગયા હોય, તેને જ્ઞાની ઓ પંડિત કહે છે. ॥૪-૧૯॥

કર્મકળની આસક્તિ છોડીને નિત્ય સંતુષ્ટ રહેનારો, આશ્રય – આકાંક્ષારહિત મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે તોપણ તે કર્ય જ કરતો નથી. ॥૪-૨૦॥

જે વૃણારહિત છે, મન અને શરીર ને વશ રાખનારો છે, જેણે સર્વ સંગ્રહમાત્ર છોડી દીધા છે, તે શરીરનિર્વાહ માટે જ કર્મો કરે છતાં પાપથી જરાય લેપાતો નથી. ॥૪-૨૧॥

અનાયાસે જે મળે તે વડે સંતુષ્ટ રહેનારો, સુખદભાદ્ર સંદર્ભથી મુક્ત, ઈર્પરહિત તથા સિદ્ધિઅસિદ્ધમાં સમભાવવાળો મનુષ્ય કર્મ કરીને પણ તેનાથી બંધાતો નથી. ॥૪-૨૨॥

કુળની ઈચ્છા વિનાના, મુક્ત, જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્ત વાળા તથા યજ્ઞ માટે કર્મ કરનારા મનુષ્યનાં સર્વ કર્મ નાશ પામે છે. ॥૪-૨૩॥

હોમવાની ક્રિયા બ્રહ્મ છે, હોમવાનો પદાર્થ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અર્થિનમાં બ્રહ્મરૂપ કર્તાએ હોમેટું તે પણ બ્રહ્મ જ છે, આમ કર્મને લગતી બદ્ધી બાબતોમાં જે બ્રહ્મભાવે સ્થિર રહે છે તે બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૪-૨૪॥

બીજા કર્મયોગીઓ દેવતાઓના પૂજનરૂપ યજ્ઞની ઉપાસના કરે છે અને કેટલાક તત્ત્વપેતા યોગીઓ બ્રહ્માર્થિનમાં આત્માને જ્ઞાનથી હોમે છે. ॥૪-૨૫॥

કેટલાક મુમુક્ષુ કાન વગેરે ઈન્ડ્રિયોને સંયમરૂપી અનિનમાં હોમે છે અને કેટલાક શાણાદિ વિખયોને ઈન્ડ્રિયોરૂપ અનિનમાં હોમે છે। ॥૪-૨૬॥

વળી કેટલાક ઈન્ડ્રિયોનાં સર્વ કર્માને અને પ્રાણનાં કર્માને જ્ઞાન વડે પ્રજ્જવલિત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાનિનમાં હોમે છે। ॥૪-૨૭॥

તેમ જ કેટલાક પ્રચલનશીલ યોગીઓ દાનયજ્ઞ કરનારા, તપરૂપ યજ્ઞ કરનારા, યોગયજ્ઞ કરનારા અને સ્વાધ્યાય યજ્ઞ કરનારા તથા જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા દૃઢ પ્રતિધારી હોય છે। ॥૪-૨૮॥

કેટલાક યોગીઓ અપાનવાયુમાં પ્રાણને તથા પ્રાણમાં અપાનવાયુને હોમે છે. અને કેટલાક પ્રાણ તથા અપાનની ગતિ રોકી પ્રાણાચામમાં સદા તત્પર રહેનારા હોય છે। ॥૪-૨૯॥

કેટલાક યોગીઓ આહારને નિયમમાં કરી પોતાના પ્રાણોને પોતાના પ્રાણોમાં જ હોમે છે. આ બધાય યજ્ઞને જાણનારા જ્ઞાનીઓ યજ્ઞ વડે પાપનો નાશ કરી પાપ રહીત થાય છે। ॥૪-૩૦॥

યજ્ઞ કરતાં વધેલા અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરનારાઓ સનાતન બ્રહ્મને અવશ્ય પામે છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન ન કરનારને આ લોક મળતો નથી, તો પરલોક તો ક્યાંથી મળે ? ॥૪-૩૧॥

આ પ્રમાણે વેદમાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યા છે. તે સર્વ યજ્ઞોને તું ફળની ઈર્છાને લીધે થતાં કર્માથી ઉત્પન્ન થનારા જાણ. એ પ્રમાણે જાણવાથી તું વિવેક બુદ્ધિ દ્વારા કર્મનાં બંધનથી અવશ્ય મુક્ત થઈશ. ॥૪-૩૨॥

હે પરંતપ ! દ્રવ્યાદિ થી થનારા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનમય યજ્ઞ વધારે શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે હે પાર્થ ! સર્વ સંપૂર્ણ કર્માનિશ્ચિષ્ટ થઈ ને જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે। ॥૪-૩૩॥

તે જ્ઞાનનો તને તત્પવદર્શી જ્ઞાનીઓ ઉપદેશ કરશે. તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરી, તેમની સેવા કરી, તેમને પ્રશ્નો પૂછી તે વિષે તું જાણી લે. ॥૪-૩૪॥

હે પાંડવ ! એ જાણીને તું પછી ફરી આ રીતે મોછ નહીં પામશે અને તે જ્ઞાન વડે સર્વ ભૂતોને તું પહેલા પોતામાં અને પછી મારામાં સ્થિત જોઈશ. ॥૪-૩૫॥

જો તું સર્વ પાપી ઓથી પણ વધારે પાપ કરનારો હોઈશ, તોપણ જ્ઞાનરૂપ નૌકા વડે સર્વ પાપ રૂપ સમુદ્રને તરી જઈશ. ॥૪-૩૬॥

હે અર્જુન ! જેમ પ્રજ્જવલિત અનિન સર્વ લાકડાને બાળીને ભર્સમ બનાવી દે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અનિન સર્વ કર્માને ભર્સમ કરી નાખે છે। ॥૪-૩૭॥

આ જગતમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર કરું જ નથી. તે જ્ઞાનના યોગ વડે સિદ્ધ થયેલો પુરુષ કાળે કરીને આપોઆપ જ પાતાનામાં વિરામ પામે છે અથાતું મોક્ષ પામે છે. ॥૪-૩૮॥

શ્રદ્ધાવાન, ગુરુસેવામાં તત્ત્વર અને જિતેન્દ્રિય પુરુષ આ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે તરત મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિ પામે છે. ॥૪-૩૯॥

પરંતુ આત્મજ્ઞાન રહિત તથા શ્રદ્ધા વિનાનો મનુષ્ય સંશયમય રહી એ જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી અને નાશ પામે છે. તેવા મનુષ્ય માટે આ લોક કે પરલોક મા કયાંય સુખ નથી. ॥૪-૪૦॥

હું ધનંજ્ય ! યોગ દ્વારા જેણે સર્વ કર્માનો ત્વાગ કર્યો હોય અને જ્ઞાન વડે જેના સંશયો વિરામ પામ્યા હોય, એવા આત્મનિષ્ઠ પુરુષને કર્માનું બંધન હોતું નથી. ॥૪-૪૧॥

માટે હું ભારત ! અજ્ઞાનથી ઉત્પણ થયેલા અને હૃદયમાં રહૈલા આ આત્મવિષયક સંશયને પોતાની જ્ઞાનરૂપી તલવાર વડે કાપી નિષ્કામ કર્મયોગનું તું આચરણ કર અને યુદ્ધ માટે ઊભો થા. ॥૪-૪૨॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાસૂપનિપત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગો’ નામ ચતુર્થોઽદદ્યાયઃ ।

અદ્યાચ ૫ – કર્મસંન્યાસયોગ

અર્જુન બોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ! આપ કર્મના સંન્યાસની અને પાછી કર્મના યોગ ની પ્રશંસા કરો છો. તો એ બંનેમાંથી ગમે તે એક મારે માટે કલ્યાણકારક હોય તે જ નિશ્ચિત કરીને કહો. ॥૫-૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : કર્મ સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને ચોક્કસ કલ્યાણ કરનારાં છે; પણ તે બંનેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધારે ઉત્તમ છે. ॥૫-૨॥

હે મહાબાહો ! જે કોઈનો પણ દ્રેષ્ટ કરતો નથી કે કશા ની ઈચ્છા રાખતો નથી, તેને સદા સંન્યાસી જાણવો; કેમકે રાગદ્રેષ્ણના દુંદુથી નિવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય અનાયાસે સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. ॥૫-૩॥

સંન્યાસ અને કર્મયોગ અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મએ બંને અલગ અલગ છે એમ અવિચારીઓ કહે છે, વિદ્વાનો કહેતા નથી; કારણ કે મનુષ્ય બંનેમાંના એકને પણ ઉત્તમ રીતે આચરે તો તે બંનેનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૫-૪॥

જ્ઞાનીઓ જે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ પરમપદ કર્મયોગીઓ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જે મનુષ્ય જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ ને એકરૂપ અર્થાત્ સરખા માને છે તે જ બરાબર છે. ॥૫-૫॥

પરંતુ હે મહાબાહો ! કર્મયોગ ના અનુષ્ઠાન વિના સંન્યાસયોગ પ્રાપ્ત કરવો અતિ કદીન છે અને કર્મયોગમાં જોડાયેલો મુનિ તરત જ પરબ્રહ્મને પામે છે. ॥૫-૬॥

જે જિતેન્દ્રિય મનને વશમાં રાખનારો, અને શૂદ્ધ અંત:કરણ વાળો છે, જેનો આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રાના આત્મારૂપ બન્યો છે, એવો યોગયુક્ત મનુષ્ય કર્મ કરવા છતાં પણ તેનાથી લિપ્ત થતો નથી. ॥૫-૭॥

એવો કર્મયાગયુક્ત તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્ય જુએ, સાંભળે, સ્પર્શ કરે, સૂંધે, ખાય, ચાલે, ઊંઘે, જાગે, જ્વાસ લે, બોલે, ત્યાગ કરે, કંઈ ગ્રહણ કરે, આંખો ઉદાડે કે મીએ તો પણ ‘ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં વર્તે છે’ એમ સમજુ ‘હું કાંઈ કરતો નથી’ એવું માને છે. ॥૫-૮,૯॥

જે મનુષ્ય ફળની આસક્તિ ત્યજુને બધાં કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કરે છે, તે પાણીમાં સ્થિત કમળ ના પાનની જેમ પાપથી લેપાતો નથી. ॥૫-૧૦॥

કર્મયોગીઓ શારીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી અથવા ઈન્દ્રિયોથી, આસક્તિને ત્યજુને કેવળ ઈન્દ્રિયોથી અંત:કરણની શુદ્ધ માટે જ સર્વ કર્મો કરે છે. ॥૫-૧૧॥

કર્મયોગી કર્મફળની કામના ત્યજુને અથાત્ પરમેશ્વરાને અર્પણ કરીને પરમશાંતિને પામે છે અને યોગરહિત પુરુષ કામના કરવાથી ફળમાં આસક્ત થઈ બંધનમાં પડે છે. ॥૫-૧૨॥

શરીરને વશ કરનાર પુરુષ મનથી સર્વ કર્મોમાં કર્તાપણાના ભાવનો ત્વાગ કરીને નવ દ્વારોવાળી આ દેહરૂપી નગરીમાં કંઈ પણ કરતો કે કરાવતો ન હોઈ સુખપૂર્વક રહે છે. ॥૫-૧૩॥

ઈજ્વર પ્રાણીઓના કર્તાપણાને ઉત્પણ્ણ કરતો નથી, કર્મનું કે કર્મના ફળનું સર્વન કરતો નથી; પરંતુ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિ માતા જ એ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે.
॥૫-૧૪॥

પરમેજ્વર કોઈનું પાપ કે પુણ્ય સ્વીકારતા નથી; અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન ટંકાચેલું છે. તેથી પ્રાણી ઓ મોહ પામે છે. ॥૫-૧૫॥

પરંતુ જેમનું તે અજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામ્યું છે, તેમનું તે જ્ઞાન સૂર્યની જેમ પરબ્રહ્મ ને પ્રકાશિત કરે દે છે. ॥૫-૧૬॥

તે (પરમાત્મા) જ્ઞાનમાં જેમનું મન એકરૂપ છે, જેમની બુદ્ધિ એકરૂપ છે, જેમના દેહ ની સ્થિતિ તન્મય છે, જેઓ પરમભાવે તેમાં જ સ્થિર છે, તેઓ પાપરહિત થઈ જન્મમરण ના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ॥૫-૧૭॥

તેવા મુક્ત વિદ્યાવિનયયુક્ત જ્ઞાનીઓ (સર્વજ્ઞ માં દર્શન કરતાં હોવાથી) બ્રહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, ફૂતરામાં તથા ચાંડાલમાં પણ સમાન દૃષ્ટિવાળ હોય છે. ॥૫-૧૮॥

જેમનું મન આવા સમભાવમાં સ્થિત થયું છે, તેમણે અહી જ સંસાર જીતી લીધો છે; કારણકે બહુ નિર્દોષ અને સમાન છે. ॥૫-૧૯॥

પ્રિય મેળવીને હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય મેળવીને ઉદ્દેગ પામતો નથી એવો સ્થિર બુદ્ધિ, સંશય રહિત અને બ્રહ્મને જાણવા વાળો મનુષ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માં હંમેશા સ્થિર રહે છે. ॥૫-૨૦॥

એવા બ્રહ્મરૂપ મનુષ્ય પોતાના અતઃકરણમાં બ્રહ્માનંદ ને પ્રાપ્ત કરીને ઈન્દ્રિયોના વિપયો મા અનાસક્ત થઈ જાય છે અને અવિનાશી પરમસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

॥૫-૨૧॥

ઈન્દ્રિયો તથા વિપયોના સ્પર્શથી ઉત્પણ્ણ થતા જે ભોગો છે, તે જ દુઃખ નુ મૂળ કારણ છે અને તે આદિ-અંત વાળા છે. હે અર્જુન ! જ્ઞાનીપુરુષ તેમાં આસક્ત થતાં નથી. ॥૫-૨૨॥

જે મનુષ્ય શરીરનો નાશ થાય તે પહેલાં કામને છોદથી ઊપજતા વેગને સહજતાથી રોકવા સમર્થ છે, તે પુરુષ યોગી છે અને તે જ સુખી છે. ॥૫-૨૩॥

જે યોગી અંતરાત્મામાં જ સુખ, પ્રસંજનતા અને જ્ઞાનના પ્રકાશનો અનુભવ કરે છે, તે બ્રહ્મરૂપ થઇને મોક્ષ પામે છે. ॥૫-૨૪॥

જેમના પાપદિ દોષ નાશ પામ્યા છે, જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે, જેમનું મન પોતાના વશમાં છે અને જેઓ સર્વ પ્રાણી ઓના હિતમાં સદા તત્પર છે, એવા બ્રહ્મવેતા મનુષ્ય બ્રહ્મને પામે છે. ॥૪-૨૫॥

જેમને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ કામક્ષોધથી મુક્ત થઈ ગયા છે, જેમણે ચિત્તને વશ કર્યું છે, તેવા સંન્યાસીને સહેલાઈથી બ્રહ્મરૂપ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૪-૨૬॥

બહારના વિષયો ને અતઃકરણમાં ચિંતવયા વગર, આંખોની ટુણ્ણિને બે ભ્રમરની વરયે સ્થિર કરીને, નાકની અંદર ગતિ કરતા પ્રાણ તથા અપાનને સમાન કરીને, જેણે ઈન્ડ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વશમાં કર્યા છે, તેમ જ જેનાં ઈરણા, ભય અને ક્ષોધ નાશ પામ્યાં છે, એવો મુનિ મોક્ષની સાધનામાં તત્પર રહે છે, તેને સદા મુક્ત જ માનવો. ॥૪-૨૭,૨૮॥

મારો ભક્ત મને બદાં ચઙ્ગો અને તપનો ભોક્તા, સંપૂર્ણ લોકોનો મહેશવર અને સર્વ પ્રાણીઓના ભિત્ર સમજુને શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૪-૨૯॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાસૂપનિપત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃપણાર્જુનસંવાદે
‘કર્મસંન્યાસયોગો’ નામ પંચમોડદ્વાયાયः ।

અધ્યાય ૬ – આત્મસંચયમયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યા : જે મનુષ્ય કર્મકળની ઈરણા ન કરી, કરવા યોગ્ય કર્મ કરે છે, તે સંન્યાસી છે, યોગી છે; પણ અનિનરહિત અને કર્તવ્યકર્મનો ત્વાગ કરી નિષ્ઠિય થઈને બેસી રહે છે તે સંન્યાસી કે યોગી કહેવાતો નથી। ॥૬-૧॥

હે પાંડવ ! જેને ‘સંન્યાસ’ કહે છે, તેને તું ‘યોગ’ જાણ; કેમ કે જેણે સંકલ્પો છોડવા ન હોય એવો કોઈ મનુષ્ય યોગી થઈ શકતો નથી। ॥૬-૨॥

નિજામ કર્મયોગજ સમતાયોગ ની પ્રાતિનું સાધન છે અને યોગારૂપ સાધકને માટે સમતાયોગ (અર્થાત् માનસિક સંતુલન અને આત્મસંચયમ) જ ઈજ્વર પ્રાપ્તિ નું સાધન છે, જ્યારે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયો ના વિપયો અને કર્મકળમાં આસક્ત નથી થતો ત્વારે દરેક ઈરણા ઓના ત્વાગ કરવા વાળા (સતુંલિત) મનુષ્યને યોગી કહેવાય છે। ॥૬-૩,૪॥

મનુષ્ય પોતાના મન અને બુદ્ધિ દ્વારા જ પોતે બંધન કે મુક્તિ પામે છે, કેમકે મન જ મનુષ્યનો ભિન્ન છે અને મન જ મનુષ્યનો શરૂઆતી જેણે પોતાના મન ઉપર બુદ્ધિથી વિજય મેળવ્યો છે, તેનું મન તેનું ભિન્ન છે, પરંતુ જેણી ઈન્દ્રિયો વશમાં નથી તેનું મન તેના માટે શરૂઆતી જેમ વર્તે છે। ॥૬-૫,૬॥

કંડી – ગરમી, સુખ – દુઃખ તથા માન – અપમાનમાં જે મન તથા ઈન્દ્રિયોને જીતીને અત્યંત શાંત તથા સમ રહે છે, તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે। ॥૬-૭॥

જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વડે તૃપ્ત આત્માવાળો છે, જે વિકારરહિત અને જીતેન્દ્રિય છે તથા માટી, પથ્થર તથા સોનાને સમાન ગણે છે તે યોગી ‘યોગસિદ્ધ’ કહેવાય છે। ॥૬-૮॥

સુહૃદ, ભિન્ન, શરૂઆતીન, મધ્યરથ, દ્રેષ્પાત્ર, બંધુ, સજજન અને પાપીઓમાં પણ સમબુદ્ધ રાખવાવાળો મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે। ॥૬-૯॥

યોગીએ એકાંતવાસમાં એકલા રહી ચીટાને તથા દેહને વશ કરી, આશારહીત અને પરિગ્રહહિત થઈને અંત:કરણને સદા યોગાભ્યાસમાં રત રાખ્યું। ॥૬-૧૦॥

અતિ ઊર્ધ્વ નહિ ને અતિ નીર્ઘ નહિ એવું દર્ભ, મૃગચર્મ તથા વ્યાઘ્રાંબરવાળું પોતાનું સ્થિર આસન પવિત્ર સ્થાનમાં સ્થાપી તે આશન પર બેસી, મનને એકાગ્ર કરી, ચિત્ત તથા ઈન્દ્રિયોની કિયાઓને રોકી અંત:કરણની શુદ્ધ માટે યોગાભ્યાસ કરવો। ॥૬-૧૧,૧૨॥

દેહ, મર્સ્તક અને ડોકને સમાન તથા અચળ રાખી, સ્થિર થઈ કોઈપણ દિશાઓમાં ન જોતાં, નાસિકાના અગ્રભાગ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી, અતિ શાંત ચિત્તવાળા યોગીએ નિર્ભય થઈ, બ્લાર્યર્યર્પતમાં રહી, મનને વશ કરી, મારામાં ચિત્ત પરોવી સમાધિમાં બેસવું। ॥૬-૧૩,૧૪॥

એમ પોતાના અંતકરણને નિત્ય યોગમાં જોડતો અને મનને વશ કરનારો યોગી મારામાં રહેલી મોક્ષરૂપ પરમ નિષ્ઠાવાળી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૬-૧૫॥

હૈ અર્જુન ! વધુ ખાનારને કે તદન નહિ ખાનારને, બહુ ઊદ્ઘારના સ્વભાવવાળાને તેમ જ અતિ જાગનારને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. ॥૬-૧૬॥

પણ નિયમથી આહારવિહાર વાળાને, કર્મોમાં યોગ્ય ઊદ્ઘાર - જાગનારને યોગ સાધ્ય બની દુઃખહારક થાય છે. ॥૬-૧૭॥

જ્યારે વશ થયેલું ચિત્ત આત્મામાં સ્થિત થાય છે અને સર્વ કામનાઓથી મુક્ત થાય છે, ત્વારે મનુષ્ય યોગાશ્ટક કહેવાય છે. ॥૬-૧૮॥

જેમ વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલો દીવો હાલતો નથી. તે ઉપમા આત્મનિષ્ઠ યોગીના વશ થયેલા ચિત્તની કહેવામાં આવી છે. ॥૬-૧૯॥

જ્યારે દ્યાનયોગના અભ્યાસથી ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે, ત્વારે સાધક બુદ્ધિથી (દ્યાનથી શુદ્ધ થયેલા મનથી) પરમાત્માના દર્શન કરી પરમાત્મા માં જ રત રહે છે. ॥૬-૨૦॥

યોગી, ઈન્દ્રિયોથી પરે અને બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પરમ સુખનો અનુભવ કરીને પરમાત્માથી કયારેર દૂર થતો નથી. ॥૬-૨૧॥

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાથી સાધકને દુનીયાના બીજા કોઈપણ લાભો વામણાં લાગે છે આવી સ્થિતી ને પ્રાપ્ત કરનાર યોગી મોટાં મોટાં દુઃખ થી પણ વિચલિત (દુઃખી) થતો નથી. ॥૬-૨૨॥

દુઃખનાં સંયોગનો વિયોગ એટલે જ યોગ, જેને સમજવો જોઈએ, તેમજ એ દ્યાનયોગનો અભ્યાસ ઉત્સાહપૂર્વક અને નિશ્ચયપૂર્વક કરવો જોઈએ. ॥૬-૨૩॥

સંકલ્પોથી ઉત્પણ થયેલી સર્વ કામનાઓને પૂરેપૂરી ત્યજી મન વડે જ ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને સર્વ તરફથી દૈર્યપૂર્વક વશ કરેલી બુદ્ધિથી દીમે દીમે વિષયોનો નિગ્રહ કરવો અને ચિત્તને આત્મામાં સારી રીતે સ્થિર કરી કંઈ પણ ચિંતન નહિ કરતાં દીરે દીરે સ્થિર બુદ્ધિથી પરમાત્મામાં મન લગાવીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૬-૨૪,૨૫॥

ચંચળ તચા અસ્થિર મન જે જે નિભિતથી બહાર ભટકે છે તે તે નિભિતથી તેને ચોકી આત્મામાં જ સ્થિત કરતું. ॥ ૬-૨૬॥

અતિ શાંત મનવાળા, (કામ. ક્ષોધ, લોભ આદ્યી રજોગુણોથી નિવૃત, પાપરહિત અને બ્રહ્મરૂપ થયેલા યોગીને જ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૬-૨૭॥

આ રીતે ચિત્તને સદા સમાધિમાં જોડતો યોગી પાપરહિત થઈ સરળતાથી પરબ્રહ્મના સ્પર્શરૂપ અનંત સુખનો અનુભવ કરે છે. ॥ ૬-૨૮॥

યોગયુક્ત અંત:કરણવાળો, સર્વમાં સમદટિવાળો યોગી બધાં ભૂતોમાં પોતાને અને પોતામાં સર્વ પ્રાણીઓને જુએ છે. ॥૬-૨૮॥

જે યોગી મને સર્વત્ર જુએ છે અને બદ્યું મારામાં જુએ છે, તેને હું સદા દશ્યરૂપ રહે છે. ॥૬-૩૦॥

એકત્વપણાનો આશ્રય કરી જે યોગી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા મને ભજે છે, તે સર્વ પ્રકારે વર્તે, તોપણ મારામાં રહે છે. ॥૬-૩૧॥

હે અર્જુન! જે સર્વત્ર પોતાની પેઠે સુખ અથવા દુઃખને સમાન અનુભવે છે, તે યોગીને મેં શ્રેષ્ઠ ગણયો છે. ॥૬-૩૨॥

અર્જુન કહે: હે મધુસૂદન! સમદટિ રાખવારૂપ જે યોગ આપે મને કહ્યો એની સ્થિતિ પામવા મનની ચંચળતાને લીધે હું સરળ માનતો નથી. ॥૬-૩૩॥

કેમ કે હે શ્રી કૃષ્ણ! મન અતિ ચંચળ, ક્ષોભ કરનાર, બળવાન અને દૃઢ છે. તેનો નિરોધ કરવો એ વાયુની જેમ હું અતિ કઠિન માનું છુ. ॥૬-૩૪॥

શ્રીભગવાન બોત્યા: હે મહાબાલો! ખરેખર, મન ચંચળ અને વશ કરવું કઠિન છે; તોપણ હે કૌતેચ! અભ્યાસ અને ધેરાંચ વડે તે વશ કરી શકાય છે.
॥૬-૩૫॥

જેણે મન વશ કર્યું નથી, તેને માટે યોગ કઠિન છે, પણ મનને વશ કરનારો અને તે માટે ચંચળ કરતો મનુષ્ય તે યોગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એવું મારું માનવું છે. ॥૬-૩૬॥

અર્જુન કહે: હે શ્રીકૃષ્ણ! જે યોગ માં શ્રદ્ધા વાળો છે, પરંતુ પૂર્વો સંયમી ન હોવાથી તેનું મન યોગભ્રષ્ટ થઈ જાય અને એ યોગની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો કઈ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે? ॥૬-૩૭॥

હે મહાબાલો ! શું તે યોગ ભષ થયેલો આશ્રય વિનાનો સાધક બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ માર્ગમાં મૂઢ થઈને છિંનભિંન થયેલા વાદળોની પેઠે નાશ તો નથી પામતો ને? ॥૬-૩૮॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! મારા આ સંશાયનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા આપ જ સમર્થ છો, કેમ કે આપ વિના બીજો આ સંશાયનો નાશ કરનાર કોઈ મળો તેમ નથી. ॥૬-૩૯॥

શ્રીભગવાન બોત્યા: હે પાર્થ ! આ લોકમાં કે પરલોકમાં તેવા યોગીનો કદી વિનાશ થતો નથી; કારણકે હે તાત ! કલ્યાણ માર્ગનું આચરણ કરનારો કોઈ મનુષ્ય દુર્ગતિ પામતો નથી. ॥૬-૪૦॥

તે યોગથી ભષ થયેલો મનુષ્ય પુણ્યકર્મ કરનારાઓના લોકને પામી, ઘણા વર્ષો સુધી ત્યાં નિવાસ કરી પછી પવિત્ર સજજનોને ધેર જન્મે છે. ॥૬-૪૧॥

અથવા બુદ્ધિમાન યોગીઓના કુળમાં જ જન્મે છે. ખરેખર, આ લોકમાં આવી જગતાએ જન્મ મળવો અતિ દુર્લભ છે. ॥૬-૪૨॥

હે કુરુનનદન ! આ જન્મમાં તેને પૂર્વજન્મની યોગસાધનાવાળી બુદ્ધિનો સંયોગ થાય જ છે અને ફરીથી યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ॥૬-૪૩॥

પૂર્વના યોગના અભ્યાસને લીધે તે અવશ્ય યોગસિદ્ધિ તરફ ખેંચાય છે. આ જ્ઞાનસુ શાન્દખ્યણે ઓળંગી આગળ નીકળી જાય છે. ॥૬-૪૪॥

ખંતથી યત્ન કરતાં જેના પાપ નાશ પામ્યા છે તે યોગી અનેક જન્મોની સિદ્ધિથી પરમ ગતિ પામે છે. ॥૬-૪૫॥

આવો યોગી તપસ્વીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ, પરોક્ષ જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક, યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક ઉત્તમ મનાચો છે. માટે હે અર્જુન તું યોગી થા.
॥૬-૪૬॥

સર્વ યોગીઓમા જે મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા વાળો, મારામાં ચિત્ત સ્થિર રાખી અતઃકરણ વડે મને ભજે છે, તેને હું શ્રેષ્ઠ યોગી માનું છું ॥૬-૪૭॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાસૂપનિપત્તુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
'આત્મસંયમયોગો' નામ પષ્ઠોડદ્યાયઃ ।

અદ્યાય ૭ – જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ હે પાર્થ! મારામાં મન સ્ત્રીય કરી મારો આશ્રય લઈ, યોગ સાધતાં તું સંશયરહિત થઈને મને સમગ્ર રીતે જાણી શકશો તે વિશે સાબંન.

॥૭-૧॥

હું તને બ્રહ્મ અનુભવ (વિજ્ઞાન) સહિત આ સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યા (જ્ઞાન) કહું છું. તેને જાણ્યા પછી આ લોકમાં બીજું જાણવા યોગ્ય કશું જ બાકી રહેતું નથી.

॥૭-૨॥

હજારો મનુષ્યોમાં કોઇક જ જ્ઞાન સિદ્ધ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રયત્ન કરતા સિદ્ધો માં પણ કોઈ જ મને સત્યસ્વરૂપે જાણી લે છે. ॥૭-૩॥

પૃથ્વી, જળ, અર્દીન, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી મારી આ પ્રકૃતિ છે. ॥૭-૪॥

આ પ્રકૃતિ અપરા અર્થાત् જડ છે, પણ હે મહિબાહો! મારી બીજી પરા અર્થાત् ચેતન (પુરુષ) પ્રકૃતિને જીવરૂપ જાણ, જેના વડે આ જગત ધારણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥૭-૫॥

સર્વ ભૂતો આ બે પ્રકારની શક્તિ પ્રકૃતિ અને પુરુષ થી ઉત્પન્ન થયાં છે એમ તું જાણ અને સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું તથા સંહિંદનું કારણ હું છું. (૧૩-૨૬ પણ જોતું) ॥૭-૬॥

હે દનંજય! મારાથી અધિક ઉત્પન્ન બીજું કંઈ નથી. દોરામાં મહિકારોના સમૂહની જેમ આ સર્વ બહુંાડ મારામાં પરોવાયેલું છે. ॥૭-૭॥

હે કૌલેય! જળમા રસ હું છું, ચંદ્રાને સૂર્યમાં તેજ હું છું; સર્વ વેદોમાં પ્રણાવ અર્થાત્ ઊંકાર, આકાશમાં શાષ્ટ અને પુરુષોમાં પૌરુષત્વ હું છું. વળી પૃથ્વીમા પાવક ગંધરૂપે અને અર્દીનમાં તેજરૂપે પણ હું છું. સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવનરૂપે અને તપસ્વીઓમાં તપરૂપે હું છું. ॥૭-૮,૯॥

હે પાર્થ! સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ ઉત્પત્તિનું કારણ તું મને જાણ બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજર્સીઓનું તેજ હું છું. (૮-૧૮, ૧૦-૩૮ પણ જોતું) હે ભરત શ્રોષ! કામ અને રાગ વિનાનું બળવાનોનું સાચ્ચિક બળ હું છું. બધા પ્રાણીઓમાં રહેલો ધર્મ ને અનુકૂળ જે કામ (સંતાન ની ઉત્પત્તિ માટે) છે તે પણ હું છું.

॥૭-૧૦,૧૧॥

વળી જે સાચ્ચિક, રાજસિ તથા તામસિક ભાવો અને પ્રદાર્થે છે, તેઓ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. એમ તું જાણ. તેઓ સર્વ મારા આશ્રીત છે પરંતુ હું તેમના પ્રભાવ માં નથી. ॥૭-૧૨॥

આ સર્વ જગત આ શ્રી પ્રકારના મોહિત છે. માટે એઓથી વિલક્ષણ અને વિકારરહિત મને કોઈ જાણી શકતું નથી. ॥૭-૧૩॥

કેમ કે મારી આ ત્રિગુણમયી દેવી માયા ઓગંતી અતિ કઠિન છે. જેએ મારે શરણે આવે છે, તેએ મારી કૃપાથી આ માયાને ઓળંગે છે. (૧૪-૨૬, ૧૫-૧૮, ૧૮-૬૬ પણ જોતું) ॥૭-૧૪॥

માયાએ મોહિત કરેલાં અજ્ઞાનવાળા, મૂડ પાપી અને આસુરી ભાવને આશ્રયે રહેનારા અધમ પુરુષો મારે શરણે આવતા નથી. ॥૭-૧૫॥

હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! ચાર પ્રકારના ઊતામ કર્મ કરનારા મનુષ્યો - દુઃખી, પરમાત્મા ને જાણવાની ઈચ્છા વાળો જિજ્ઞાસુ, ધનઈચ્છુક અને જ્ઞાની મને ભજે છે. ॥૭-૧૬॥

સદા મારા દ્યાનમાં એકાગ્ર ચિત્ત વાળો અને મારા પ્રત્યે એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળો જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે; કેમ કે જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે. ॥૭-૧૭॥

એ બધા ભક્તો શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ જ્ઞાની ભક્તત્વો મારો આત્મા જ છે, એવો મારો મત છે; કેમ કે તે એકાગ્ર ચિત્ત વાળો થઈ, સર્વોત્તમ ગતિરૂપ મને જ આશ્રયકરી સ્થિર રહે છે. (૮-૨૮ પણ જોતું) ॥૭-૧૮॥

ઘણા જન્મોને અંતે આ બદ્યું ‘વાસુદેવ જ છે’ અહું સમજું તે જ્ઞાનવાળો જ્ઞાની મને પામે છે. તે મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ॥૭-૧૯॥

જે કામનાઓ વડે હરાયેલા જ્ઞાનવાળા અને પોતાની પ્રકૃતિને વશ થયેલા મનુષ્યો તે તે નિયમનો આશ્રય કરી બીજા દેવતાઓને શરણે જાય છે, એટલેકે તેઓ ને જ ભજે છે. ॥૭-૨૦॥

જે જે મનુષ્ય જે જે દેવ સ્વરૂપને શ્રદ્ધા પૂર્વક પૂજા - ભક્તિ કરવા ઈચ્છે છે, તે તે ભક્તત્વી તે સ્વરૂપ વિષે હું શ્રદ્ધાને દટ કરું છું. મેં સ્થિર કરેલી તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ, તે તે દેવનું આરાધન કરે છે અને તે દેવતા દ્વારા મેં જ નિર્માણ કરેલા ઈચ્છિત ભોગો પામે છે. ॥૭-૨૧, ૨૨॥

પરંતુ અત્ય બુદ્ધિ વાળાનું તે ફળ વિનાશી હોય છે. દેવોને પુજનારા દેવોને પામે છે પણ મારા ભક્તો મને જ પામે છે. ॥૭-૨૩॥

અજ્ઞાની મનુષ્ય ‘હું’ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ના – મન, બુદ્ધિ તથા વાણીથી પરે, પરમ અવિનાશી – દિવ્ય સ્વરૂપ ને નથી જાણતા અને તેથી એંટું સમજું લે છે કે હું રૂપ વગરનો નિરાકાર છું અને રૂપ ધારણ કરું છું. ॥૭-૨૪॥

યોગમાયાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી. તેથી મારી માયાથી મોહિત મૂડ અજ્ઞા અને અવિનાશી એવા મને જાણતા નથી. ॥૭-૨૫॥

હે અર્જુન ! ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા તથા મહિષ કાળમાં થનારા સર્વ ભૂતોને હું જાણું છું, પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી. ॥૭-૨૬॥

હૈ ભરતવંશી પરંતપ ! દુર્ઘા અને દ્રોગથી ઉત્પન્ન થતાં રાગદ્રોગાદિ હુંડના મોહ વડે સર્વ પ્રાણીઓ સૃષ્ટિમાં અત્યંત મોહ પામે છે. પરંતુ જે પુણ્યકર્મ વાળા મનુષ્યોનું પાપ નાશ પામ્યું હોય છે, તેઓ રાદક્રોધાદિ હુંદ ના મોહથી છૂટી દઢ પત વાળા થઈ મને ભજે છે. ॥૭-૨૮॥

જેઓ મારો આશ્રય કરી જન્મ અને મરણથી છૂટવા ચલન કરે છે, તેઓ તે બહુને, અદ્યાત્મને તથા સમગ્ર કર્મને સંપૂર્ણપણે જાણે છે. ॥૭-૨૯॥

જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ, અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે, તે મારામાં સમત્વ ચિત્તવાળા પુરુષો મરણકાળે પણ મને જાણે છે - મારામાં લીન થાય છે. ॥૭-૩૦॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ् ગીતાસૂપનિપત્તુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો' નામ સપ્તમોડદ્યાયઃ ।

અદ્યાય ૮ – અક્ષરબ્રહ્મયોગ

અર્જુન કહે: હે પુરોખોતમ ! તે બ્રહ્મ શું છે? અદ્યાત્મ શું છે? કર્મ શું છે? અધિભૂત શું છે? અને અધિદૈવ શું કહેવાય છે? તે મને સમજાવો. આધિયજ્ઞ કોણ છે અને તે આ દેહમાં કયા પ્રકારે રહે છે? હે મધુસૂદન ! એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓ મરણકાળે આપને કેવી રીતે જાણેછે? ॥૮-૧, રા॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા: પરમાત્મા બ્રહ્મ કહેવાય છે તેનો સ્વભાવ ચૈતન્ય અદ્યાત્મ કહેવાય છે; અને પ્રાણી માગને ઉત્પન્ન કરનારી બહુની કિયાશક્તિ એ કર્મ કહેવાય છે. ॥૮-૩॥

નાશવંત પ્રદાર્થ આધિભૂત છે, હિરણ્યગર્ભ પુરુષ અર્થાત् અક્ષરબ્રહ્મ અધિદૈવ છે. દેવધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું વાસુદેવ- આ દેહમાં અર્થાત્ અધિયજ્ઞ છું. ॥૮-૪॥

મરણ વખતે મારુ સ્મરણ કરતાં કરતાં જે મનુષ્ય શરીર છોડી જાય છે. તે મારા સ્વરૂપને પામે છે, એમાં કોઈ શંકા નથી. ॥૮-૫॥

હે કૌતેચ ! મનુષ્ય અંતકાળે જે જે વસ્તુ ને ચાદ કરતા શરીર છોડે છે, તે તેને પામે છે; કેમ કે સદા તે પદાર્થની ભાવનાવાળો તે હોય છે. (છ.ઉ. ૧૪-૩-૦૮ પણ જોતું) ॥૮-૬॥

માટે સર્વ કાળે તું માંડું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ (કર્તવ્ય કર્મ) કર. મારામાં મન-બુદ્ધિ રાખવાથી તું અવશ્ય મને જ પામીશ.(૧૨-૮ પણ જોતું) ॥૮-૭॥

હે પાર્થ ! અભ્યાસયોગ થી યુક્ત અને અન્યત્ર નહિ જનારાં ચિત્ત વડે સદાં મારું ચિત્તન કરતાં મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પરબ્રહ્મને પામે છે. ॥૮-૮॥

સર્વજ્ઞ, પુરાણ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ, સર્વના ધારક – પોપક, અચિત્વ રૂપવાળા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વર્ણવાળા અને અજ્ઞાનરૂપ અંદકાર થી દૂર એવા દિવ્ય પુરુષ પરમેશ્વરનું, જે વાર્ણવાર સ્મરણ કરે છે તે મરણ સમયે ભક્તિ તથા યોગબળથી યુક્ત, અચળ મન વડે બે

ભૂકૃટિની વર્ચે પ્રાણને સારીરીતે સ્થાપી પરમ દિવ્ય પુરુષ પરબ્રહ્મને પામે છે.(કઠો.ઉ. ૨-૨૦, ચાજુ.વે.૩૧-૧૮, ગીતા ૪-૨૬, ૫-૨૭, ૬-૧૩ પણ જોવું) ॥૮-૬,૧૦॥

વેદવેતાઓ જેને અક્ષર કહે છે, સ્પૃહા રહિત મુનિઓ જેમા પ્રહેશ કરે છે અને જેને ઈરણનારા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે અક્ષર બ્રહ્મને હું તને ટૂંકમાં કહીશ. (કઠો.ઉ. ૨-૧૫ પણ જોવું) ॥૮-૧૧॥

ઈદ્રિયરૂપી સર્વ દરવાજાને નિયમમાં રાખી, મનને હૃદયમાં રાખી, પોતાના પ્રાણને મસ્તકે બ્રહ્મરંધમાં ધારણ કરી, યોગધારણામાં રહેલો જે પુરુષ ‘ॐ’ એવા એકાક્ષર બ્રહ્મનો જ્ય કરતો અને મારું સ્મરણ કરતો દેહ ત્વાજ જાય છે , તે પરમ ગતિ પામે છે. ॥૮-૧૨,૧૩॥

હે અર્જુન! જે બીજામાં ચિત્ત નહિ રાખતો નિત્ય નિર્ંતરં મારું સ્મરણ કરે છે, તે નિત્ય સમાહિત ચિત્તવાળા યોગીને હું સુલભ છું. ॥૮-૧૪॥

પરમ મુક્તિને સિદ્ધ મહાત્માઓ, પામી દુઃખનાં સ્થાનરૂપ અને નાશંવત પુનર્જન્મને પામતા નથી ॥૮-૧૫॥

હે અર્જુન! બ્રહ્મલોક પર્યતજે સર્વ લોક છે તે સર્વ લોકને પામવાથી પણ મનુષ્ય ફરી જન્મ પામે છે; પરંતુ હે કૌન્તેય ! મને પામીને ફરી જન્મ પામતો નથી. (૮-૨૫ પણ જોવું) ॥૮-૧૬॥

જે સહસ્ર યુગ (અર્થાત् ૪.૩૨ કરોડ વર્ષ) સુધીનો બ્રહ્માનો જે દિવસ છે અને સહસ્ર યુગ સુધીની જે રાત્રિ છે; તેને જેઓ જાણે છે, તેઓ દિવસ-રાત્રિના પરિણામને જાણનારા છે. ॥૮-૧૭॥

બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થતાં બ્રહ્માની સુધૂપ્ત અવસ્થામાંથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્માની રાત્રિનો આરંભ થતાં તે જ અવ્યક્ત નામની અવસ્થામાં લય પામે છે. ॥૮-૧૮॥

હે પાર્થ! તે જ સર્વ ભૂતોનો સમૂહ ઉત્પન્ન થઈ બ્રહ્માની રાત્રિ આવતાં પરવશ થઈ લય પામે છે અને બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૮-૧૯॥

પરંતુ આ અવ્યક્તથી શ્રેષ્ઠ બીજો અવ્યક્ત સનાતન અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ભાવ છે, તે સર્વ ભૂતો નાશ પામવા છતાં નાશ પામતાં નથી. જે અવ્યક્ત ‘અક્ષર’ કહેવાય છે એને જ પરમ ગતિ કહે છે; જેને પામીને ઝાનીઓ સંસારમાં પુનર્જન્મ પામતાં નથી, તે મારું પરમ ધામ છે. ॥૮-૨૦,૨૧॥

હે પાર્થ! જેની અંદર આ સર્વ ભૂતો રહ્યા છે અને જેના વડે આ સર્વ સૂદિત વ્યાપ્ત છે, તે પરમ પુરુષ તો અનન્ય ભક્તિ વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. (૮-૪, ૧૧-૧૫ પણ જોવું) ॥૮-૨૨॥

હે ભરત શ્રેષ્ઠ! જે સમયનાં મુખ્ય પામેલાં યોગીઓ પાછા આવતા નથી તથા જે સમયમાં મરેલાં પાછા જન્મે છે તે કાળ વિશે હું કહું છું. ॥૮-૨૩॥

એ બે જાત ના માર્ગ માં જ્યોતિર્મય અર્દિન, પ્રકાશ, દિવસ, શુક્ଲપક્ષ અને ઉત્તરાયણના (જ્ઞાન) છ મહીના વાળા માર્ગથી જાય છે તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. (અને પુનઃ સંસારમાં પાછા આવતા નથી) (ઇ.ઉ. ૪-૧૫-૫, ૪-૧૦-૧, બૃ.ઉ. ૬-૨-૧૫, પ્ર.ઉ. ૧-૧૦, અને ઈસા.ઉ. ૧૮ પણ જોતું) ||૮-૨૪||

ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાયનના (અજ્ઞાન) છ મહીના વાળા માર્ગ થી જનારા યોગી સ્વર્ગસુખ ભોગાવી પાછા જન્મે છે. (ઇ.ઉ. ૫-૧૦-૩ થી ૫, બૃ.સૂ. ૩-૧-૮, અને ગીતા ૮-૨૧ પણ જોતું) ||૮-૨૫||

કેમ કે જગતની આ શુક્લ (જ્ઞાન) અને કૃષ્ણ (અજ્ઞાન) ગતિઓ નિત્ય છે; એકમાં ગયેલો પાછો આવતો નથી અને બીજામાં ગયેલો ફરી સંસારમાં જન્મે છે. ||૮-૨૬||

હે પાર્થ બંને માર્ગોને જાણનાર યોગી મોહ પામતો નથી. માટે હે અર્જન! તું સર્વકાળે યોગયુક્ત થા. ||૮-૨૭||

આ ગતિઓ વિષે જાણયા પછી સર્વ યોગીઓ પેદોમાં, ચઙ્ગોમાં, તપમાં તથા દાનોમાં જે પુણ્યનું ફળ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે સર્વને પાર કરી જાય છે અને સનાતન પરમ પદ ને પામે છે. ||૮-૨૮||

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ् ગીતાસૂપનિપત્નુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
‘અક્ષરબ્રહ્મયોગો’ નામ આષ્ટમોડદ્યાયઃ ।

અદ્યાય ૬ – રાજવિધારાજગુહ્યોગ

શ્રી ભગવાન બોલ્યા: અસૂયા વગરના એવા તને હું આ ગૂટમાં ગૂટ વિજ્ઞાનયુક્ત જ્ઞાન કરું છું. તેને જાણીને તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. ॥૮-૧॥

આ જ્ઞાન બદી વિધારોનો અને જ્ઞાનનો રાજા, બદી ગૂટતાનો રાજા, સૌથી ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ ધર્મમય, સુખદ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકાય એટું, મેળવવામાં સરળ અને અક્ષય છે. ॥૮-૨॥

હે પરંપત ! આ ધર્મ માં જે મનુષ્યો શર્દ્દા રાખતા નથી તે મને ન પામતાં મૃત્યુરૂપ સંસારના માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. ॥૮-૩॥

આ સર્વ જગત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એવા માર્ગી આદી પ્રકૃતી અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ નો વિસ્તાર છે. સર્વ ભૂતો મારામાં સ્થિત છે, પણ હું તેઓમાં સ્થિત નથી. ॥૮-૪॥

વળી સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં નથી એમ પણ કહેવાય. મારુ ઐશ્વર્યયુક્ત ચોગબળ તું જો ! ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારો તથા ભૂતો ધારણ કરનારો મારો આત્મા ભૂતોમાં સ્થિત નથી. ॥૮-૫॥

જેમ સર્વત્ર ગતિ કરનારો મહાન વાયુ આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે, તેમ સર્વ ભૂતો મારામાં સ્થિત છે એમ તું જાણ. ॥૮-૬॥

હે કૌંતેય ! પ્રલયકાળે સર્વ ભૂતો સૃષ્ટિના અંતે માર્ગી પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. તેમને હું સૃષ્ટિના આરંભથી ફરી ઉત્પન્ન કરું છું. ॥૮-૭॥

માર્ગી માયામય પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને પ્રકૃતિને વશ હોવાથી પરવશ એવા ભક્તોના સમૂહને હું વારંવાર સર્જ છું. ॥૮-૮॥

હે દનંજ્ય ! વળીતે કર્મોમાં હું આસક્તિરહિત અને ઉદાસીન રહેતો હોવાથી તે કર્મો મને બાંધતા નથી. ॥૮-૯॥

હે કૌંતેય માર્ગી અદ્યક્ષતાને લીધે માર્ગી પ્રકૃતિ, ૪૮-ચેતન સહિત સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. એથી જગતનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. ॥૮-૧૦॥

મારા પરમ ભાવને ન જાણનારા અવિવેકી મનુષ્યો જ્યારે હું મનુષ્ય દેહ ધારણ કરું છું ત્યારે માર્ગી અવજ્ઞા કરે છે. આવા મિથ્યા આશાવાળા, મિથ્યા કર્મવાળા, મિથ્યા જ્ઞાનવાળા અને વિપરીત બુદ્ધિના મનુષ્યો માર્ગી રાક્ષસી, આસુરી અને મોહ પમાડનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનારા હોય છે. ॥૮-૧૧,૧૨॥

પરંતુ હે પાર્થ ! મહાત્મા પુરુષો તો દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈ મને સર્વ ભૂતોના આદિ કારણ રૂપ અને અવિનાશી રૂપે જાણીને અનન્ય મનથી મને ભર્યે છે. ॥૮-૧૩॥

મને પામવા માટે યલ્ન કરતા તેઓ દુઃ ગત ધારણ કરીને સર્વદા મારું કીર્તન કરતાં અને મને નમન કરતા સદા સાવધાન મનવાળા રહી મારી ઉપાસના કરે છે. ॥૮-૧૪॥

ઘણા સાધકો જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું પૂજન કરી મારી ઉપાસના કરે છે. હું સર્વત્ર રહેલો છું, એવા મારી કેટલાક મનુષ્યો એકત્વપણાથી (અદ્વૈતભાવ) તો કેટલાક બેદભાવથી (દ્વૈતભાવ) અને કેટલાક જાતજાતના પ્રકારે મારી ઉપાસના કરે છે. ॥૮-૧૫॥

હું સોમચાગાદિ છું, હું પૈશ્વદેવ યજ્ઞ છું, પિતૃઓને અર્પણ કરાતું અન્ન હું છું, હું ઔષધ છું, હું મંત્ર છું, હું હોમવામાં આવતું ધી છું, હું અરિન છું અને હોમવાની કિયા પણ હું જ છું. (૪-૨૪ પણ જોવુ) આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા અને પિતામહ પણ હું છું, વેદ વડે જાણવા યોગ્ય, પરિત્ર, ઝંકાર, અગ્વેદ, સામવેદ અને ચર્ચાવેદ પણ હું છું. સર્વની કર્મફળરૂપ ગતિ, પોષણકર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણ, ભિત્ર, ઉત્પાદક, સંહારક, સ્થિતિ, આધાર તથા અવિનાશી બીજ પણ હું છું (૭-૧૦ અને ૧૦-૩૮ પણ જોવું). ॥૮-૧૬, ૧૭, ૧૮॥

હે અર્જુન! આ સંસારના હિત માટે હુજ સૂર્યરૂપે તપુ છું, જળ એકત્ર કરુ છું તથા વૃષ્ટિકર્તા હું છું, અમૃત તથા મૃત્યુ, સત્ત ને અસત્ત હું જ છુ (૧૩-૧૨ પણ જોવુ). ॥૮-૧૯॥

ત્રણ વેદ જાણનારા તથા (ભક્તિરૂપી) સોમરસ પીનારા પાપરહિત મનુષ્યો મને પૂજ્ઞ સ્વર્ગપ્રપિતિની ઈચ્છા કરે છે. તેઓ પુણ્યના ફળરૂપ ઈદ્રલોકને પામી સ્વર્ગમાં જઈ દેવતાઓના દિવ્ય દેહો મેળવી ભોગો પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮-૨૦॥

તે જીવો સ્વર્ગલોક ભોગાવી પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્વારે ફરી મનુષ્યલોક પામે છે; એમ વેદર્ધમનો આશ્રય કરનારા અને દિવ્ય ભોગોને ઈચ્છતા મનુષ્યો સંસારમાં આવ - જા કરે છે (૮-૨૫ પણ જોવુ). ॥૮-૨૧॥

જે અનન્ય ભાવે મારું ચિંતન કરતાં મને ઉપાસે છે, તે નિષ્ઠામ ભક્તો નિત્ય મારાં માં તત્પર રહે છે. તથા તેમના યોગ ક્ષેમનો ભાર હું ઉઠાતું છું. ॥૮-૨૨॥

હે કૌન્તેય ! જે ભક્તો શ્રદ્ધાપૂર્વક બીજા દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓ પણ અવિદ્ય પૂર્વક તો મનેજ પૂર્જે છે. ॥૮-૨૩॥

ખરેખર સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને ફળ આપનાર પરમાત્મા હું જ છું. આમ જેઓ મને તત્ત્વથી જાણતા નથી; તેઓ બીજાને ઉપાસી જન્મ - મૃત્યુના ચક્રમાં પડે છે. ॥૮-૨૪॥

દેવોનું ગ્રત કરનારા દેવોને પામે છે, પિતૃઓનું પૂજન કરનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૂત - પ્રેતનું પૂજન કરનારા ભૂતોને પામે છે અને મને પૂજનારા મને જ પામે છે (અને તેમનું પુર્ણજન્મ થતો નથી) (૮-૧૬ પણ જોવુ). ॥૮-૨૫॥

જે મને ભક્તિ પૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી વગેરે અર્પણ કરે છે, તેશુદ્ધ ચિત્તવાળાના ભક્તિ પૂર્વક અર્પણ કરેલા પદાર્થો હું ગણણ કરું છું. (ભા.પુ. ૧૦-૮૧-૧૪ પણ જાવુ) ॥૮-૨૬॥

હે કૌન્તેય ! તું જે કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર (૧૨-૧૦ અને ૧૮-૪૬ પણ જોતુ).॥૯-૨૭॥

એ રીતે પલ્લુને અર્પણ કરવાથી તું શુભાશુભ ફળવાળાં કર્મબદ્ધનોથી મુક્ત યશે અને સંન્યાસયોગવાળો બની સ્પૂર્ણ મુક્ત થઈ મને પાપ્ત કરશો॥૯-૨૮॥

હું સર્વ ભૂતોમાં સમ ભાવે સિથત છું. મને કોઈ દ્રેપ કરવા યોગ્ય નથી કે પિય નથી; તોપણ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે, તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં સિથત છું (૭-૧૮ પણ જોતુ).॥૯-૨૯॥

અત્યંત દૂરાચારી અનન્યભાવથી જો મને ભજો તો તેને શ્રદ્ધા જ માનવો, કારણ કે તે મારામાં ઉત્તમ નિશ્ચયવાળાં થયો છે.॥૯-૩૦॥

તે જલદી ધર્માત્મા થાય છે અને નિત્ય મેળવે શાંતિ છે. હે કૌન્તેય ! તું અવશ્ય સમજી લે કે ‘મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી’ ॥૯-૩૧॥

કેમ કે પાર્થ ગમે તેવા પાપકર્મી હોય અથવા સ્ત્રીઓ, ધોયાઓ કે શૂદ્રો હોય, પણ તેઓ શ્રદ્ધાથી મારો આશ્રય કરે તો તે પરમ ગતિ પાતા કરે છે.॥૯-૩૨॥

તો પછી પુણ્યશાળી બાહ્યાણો, ભક્તો તથા રાજ્ઞિ પરમ ગતિ પામે એમાં વિસ્મય શું? ક્ષાણભંગુર અને સુખરહિત આ લોકોને પામેલો તું મને જ ભજ.॥૯-૩૩॥

તું મારામાં ચિત્ત રાખ, મારો ભક્ત થા અને મને પૂજનારો થા અને મને નમરકાર કર. એ પ્રકારે મારામાં અતંકરણને જોડી મારા પરાયણ થયેલો તું નિઃશંક મને જ પામીશ.॥૯-૩૪॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાસૂપનિપત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ’ નામ નવમોડદ્યાયઃ।

=====

૧૦. વિભૂતિયોગ

પરમાત્મા બધી વસ્તુનું મૂળ છે

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે અર્જુન મારુ પરમ વચન ને તુ ફરી સાબ જેને હું તારા જેવા અતિશય પેમ રાખનાર ના હિત માટે કહીશ (૧૦.૦૧). મારી ઉત્પત્તિ ને દેવતા, મહર્ષિ વગેરે કોઈ પણ જ્ઞાતા નથી, કારણ કે હું બધા દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ નું પણ આદિ કારણ છું. (૧૦.૦૨). જે મને અજ્ઞન્મા અનાદિ અને સર્વ લોકોના મહાન ઈશ્વરના જ્ઞાન છે, તે મનુષ્યોમાં જ્ઞાની છે અને બધા પાપોમાંથી છુટી જાય છે. (૧૦.૦૩). બુધ્ય, જ્ઞાન, મોહરહિત, ક્ષમા, સત્ય, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, મનનોનિગ્રહ, સુખ, દુષ્ટ, ઉત્પત્તિ, નાશ (પ્રલય), ભય, અભય, અહિસા, સમભાવ (સમતા), સંતોષ, તપ, દાન, યશ, અપયશ વિગેરે પ્રાણિઓના જૂદા જૂદા પ્રકારના)ભાવો મારામાંથી જ પ્રકટ થાય છે. (૧૦.૦૪-૫). સાત મહર્ષિ, એના પહેલાંના ચાર સનકાદિ અને ચોંડ મનુ એ બધા મારા સંકલ્પ થી ઉત્પત્ત થયેલા છે, જેમની સંસારમાં આ સારી (સંધળી) પ્રજ્ઞા છે. (૧૦.૦૬). જે મનુષ્ય મ રી આ વિભૂતિ અને યોગમાયાને તત્ત્વથી જ્ઞાન છે, તે અવિયળ ભક્તિયોગથી યુક્ત થઈ જાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. (૧૦.૦૭) . હું જ સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ છું અને મારાથી જ જાતનો વિકસ થાય છે. એવું જ્ઞાની બુધ્યમાન ભક્તો

શ્રદ્ધાપૂર્વક મને પરમેશ્વર ને જ ભજે છે. (૧૦.૦૮). મરામા જ વિતને સ્થિર રાખનાર અને મારી શરણમાં આવનાર ભક્તો પરસ્પર મારા ગુણ, પ્રભાવનું કથન કરતાં કરતાં નિરંતર સંતોષી રહીને રમ્યા કરે છે. (૧૦.૦૯) પ્રભુ ભક્તો ને જ્ઞાન આપે છે

નિરંતર મારા ધ્યાનમાં રહી પ્રેમપૂર્વક માનું ભજા કરનાર ભક્તોને હું બ્રહ્મજ્ઞાન તથા વિવેક આપું છું, જેણાથી તેઓ મને પામે છે. (૧૦.૧૦). એમના ઉપર કૃપા કરી એમના અંતકરણમાં રહેનાર, હું એમના અજ્ઞાનજ્ઞિત અંધકારને તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી દીપક દ્વારા નાટ કરી દઉ છું. (૧૦.૧૧) અર્જુન બોલ્યા- આપ પરમ બ્રહ્મ, પરમ ધામ અને પરમ પવિત્ર છો, આપ સનાતન દ્વિય પુરુષ આદિદેવ, અજ્મા અને સર્વવ્યાપી છો, એવું દેવર્ણિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ વિગેરે સમસ્ત ઋષિજ્ઞ તથા આપ પોતે પણ મને કહો છો. (૧૦.૧૨-૧૩).

બ્રહ્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કોઈ જ્ઞાતનું નથી

હે કેશવ, મને આપ જે કંઈ કહી રહ્યા છો એ સર્વને હું સત્ય માનું છું, હે ભગવાન, આપનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન તો દેવતા જાણે છે અને ન તો દાનવ. (૪.૦૬ પણ જોવો) (૧૦.૧૪). હે પ્રાણિઓને ઉત્પત્ત કરનાર, હે ભૂતોશ, હે દૈવોના દેવ, જગતના સ્વામી, પુરુષોત્તમ, આપ પાતે જ આપને જાણો છો. (૧૦.૧૫). માટે આપની જે દ્વિય વિભૂતિઓ -- જેણાથી આપ આ સરકાર લોકોમાં વ્યાપી રહેલા છો - સંપૂર્ણ રીતે વર્ણિત કરવામાં આપ જ સમર્થ છો. (૧૦.૧૬). હે યોગેશ્વર, હું આપને નિરંતર ચિંતન કરતો કેવી રીતે જાણી શકું અને હે ભગવન, ક્યાં ક્યાં ભાવો દ્વારા હું આપનું ચિંતન કરું ? (૧૦.૧૭). હે જ્ઞાનાં, તમો તમારી યોગશક્તિ અને વિભૂતિઓ ને ફરીથી વિસ્તાર પૂર્વક કહો, કારણ કે તમારા અમૃત જ્યેંધ્ર વચ્ચાનો ને સાંભળીને તૃપ્તિ થતી નથી. (૧૦.૧૮).

સંપૂર્ણ સૂચિ પરબ્રહ્મનો વિસ્તાર છે

શ્રી ભગવાન બોલ્યા - હે કુરુશ્રેષ્ઠ, હવે હું મારી મુખ્ય દ્વિય વિભૂતિઓ ને તારા માટે સંક્ષેપમાં કહીશ, કેમ કે મારા વિસ્તારનો તો અંત જ નથી (૧૦.૧૯). હે અર્જુન, હું સર્વ પ્રાણિઓ ના અન્તકરણમાં (હદ્યમાં) રહેલો આત્મા છું તથા સર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું જ છું. (૧૦.૨૦). હું અદ્વિતિના (બાર) પુરો માં વિષ્ણુ અને જ્યોતિઓમાં પ્રકાશમાન સૂર્ય છું, વાયુ દેવતાઓ માં મર્ગિય અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર છું. (૧૦.૨૧). હું વેદોમાં સામબેદ છું, દેવોમાં ઈન્દ્ર છું, ઈન્દ્રિયોમાં મન છું અને પ્રાણિઓની ચેતના છું. (૧૦.૨૨). હું રૂદ્રોમાં શેરક છું, યક્ષ તથા રાક્ષસોમાં ધનપતિ કુલેર છું. વસુઓમાં અભિન અને પર્વતોમાં સુમેરુ પર્વત છું. (૧૦.૨૩). હે પાર્થ, મને પુરોહિતનોમાં એના મુખ્ય બૃહસ્પતિ જ્યાણ, હું સેનાપતિઓમાં સ્કંદ અને જગાશયોમાં સમુદ્ર છું. (૧૦.૨૪). હું મહર્ષિઓમાં ભૂગુ અને શબ્દોમાં ઓકાર છું. હું યજોમાં જ્યાપયજ્ઞ અને સ્થિર રહેનારમાં હિમાલય પર્વત છું. (૧૦.૨૫).

દૈવી વિભૂતિઓ નું સંક્ષિપ્ત વર્ણન

હું સર્વ વૃથામાં પીપળાનું વક્ષ, દેવર્ણિઓમાં નારદ, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ અને સિદ્ધોમાં કપિલ મુનિ છું. (૧૦.૨૬). હું અશ્વોમાં (ઘોડાઓમાં) અમૃતની સાથે સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલા ઉચ્ચેણુંશ્વા નામનો ઘોડો, હાથીઓમાં એરાવત અને મનુષ્યોમાં રાજી, શસ્ત્રોમાં વજા, ગાયોમાં કામધેનું, સંતાનની ઉત્પત્તિ માટે કાન્દાદેવ અને સર્પોમાં વાસુદી છું. (૧૦.૨૭-૨૮). હું નાગોમાં શેષનાગ, જાણાં દેવતાઓમાં વરુણ, પિતૃઓમાં અર્થમાં અર્થમાં અને શાસન કરનારમાં યમરાજ, દિતિના વંશોમાં પ્રહ્લાદ, ગજાના કરનારમાં સમય, પશુઓમાં સિંહ અને પશીઓમાં હું ગરૂડ છું. (૧૦.૨૯-૩૦). હું પવિત્ર કરનારમાં વાયુ છું અને શત્રુધારીઓમાં રામ છું, જગાચોમાં મગર અને નદીઓમાં પવિત્ર ગંગા નદી છું. (૧૦.૩૧). હે અર્જુન, સારી સૂચિમાં આદિ, મધ્ય અને અંત પણ મારામાંથી જ થાય છે, હું વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા અને વિવાદ કરનારનો તર્ક છું. (૧૦.૩૨). હું અક્ષરોમાં અકાર અને સમાસોમાં હંદુ સમાસ છું. અક્ષયકાળ અર્થાત અકાળ પુરુષ તથા વિરાટ સ્વરૂપથી સર્વનું પાલન-પોષણ કરનાર પણ હું છું. (૧૦.૩૩). હું સર્વનો નાશ કરનાર મૃત્યુ અને ભ વિષ્ણમાં થનારની ઉત્પત્તિનું કારણ છું. સંસારની સાત શ્રેષ્ઠ દેવીઓ - જે ક્રીતિં, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધૂતિ, અને

કશમાની અધિકારી છે, તે પણ હું જ છુ. (૧૦.૩૪) હું સામવેદમાં ગવાતા મંત્રોમાં બૃહત્સામ, વૈદિક છંડોમાં ગાયત્રી છંડ, ભાહિનાઓમાં ભાગસર અને ઋતુઓમાં વસ્તત ઋતુ છુ. (૧૦.૩૫).

હું છળ કરનારાઓમાં જુાર, તેજ્વીઓમાં તેજ, તથા વિજ્ય, નિશ્ચય અને સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં સાત્ત્વિક ભાવ હું જ છુ. (૧૦.૩૬). હું વૃષ્ણિવંશીઓમાં કૃષ્ણ, પાંડવોમાં અર્જુન, મુનિઓમાં વ્યાસ અને કવિઓમાં શુક્રચાર્ય છુ. (૧૦.૩૭). હું દમન કરનારમાં દંડનીતિ અને વિજ્ય ઈચ્છનારાઓમાં નીતિ છુ. હું ગૃહતનીય ભાવોમાં મૌન છુ. શાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન છુ. (૧૦.૩૮). હે અર્જુન, સર્વ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિનું બીજ હું જ છું, કારણ કે ચર અને અચર કોઈનું અસ્તિત્વ મારા વગર નથી (અર્થાત બધુજ મારું સ્વરૂપ છે). (૭.૧૦, ૮.૧૮ પણ જુઓ). (૧૦.૩૮).

સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મનો લઘુત્તમ અંશ માત્ર

હે અર્જુન, મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત જ ન થી, હું તને મારી વિભૂતિઓનું વિસ્તારનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કહું છે. (૧૦.૪૦). જેણે

વિભૂતિયુક્ત (ઔથર્યવાળી), કાન્તિયુક્ત (શોભાવાળી) અને શક્તિયુક્ત વસ્તુ છે, તને તું મારા તેજનું એક અંશથી જ ઉત્પત્ત થઈ જાણ. (૧૦.૪૧). હે અર્જુન, તને બાહું જાણવાની શી જરૂર છે? હું મારા તેજ અર્થાત યોગમાયાના એક અંશમાત્રમાંથી જ સર્વ જગતને ધારણ કરીને સ્થિર રહ્યું છુ. (૧૦.૪૨).

ॐ તત્ત્વાદિતિ શ્રીમદ્ગવદગીતાસ્પનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિભૂતિયોગ નામ દશમોધ્યાય: ॥ ૧૦॥

૧૧ વિરાટરૂપદર્શનયોગ પ્રભુદર્શન ભક્તનો પરમ ધ્યેય

અર્જુન બોલ્યા- આપને મારા પર કૃપા કરીને જે પરમ ગોપનીય અધ્યાત્મતત્ત્વ કહ્યુ, જેનાથી મારો ભ્રમ નાટ થયો છે. (૧૧.૦૧). હે ક્રમલનયન કૃષ્ણ, મેં આપની પાસેથી પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય તથા આપનો અવિનાશી માહાત્મ્યને વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યાં. (૧૧.૦૨). હે પરમેશ્વર, આપ પોતાને જોવા કહો છો, તે ઠીક છે, પરંતુ હે પુરોખોત્તમ, હું તમારું ઈશ્વરીય રૂપને મારી આંખોથી જોવા ઈશ્વરું છુ. (૧૧.૦૩). હે પ્રભો, જો આપને લાગે કે મારાથી આપનું વિરાટરૂપ જોવાનું સંભવ છે, તો હે યોગેશ્વર, આપ પોતાના દિવ્ય વિરાટરૂપનું દર્શન કરાવો. (૧૧.૦૪). શ્રી ભગવાન બોલ્યા- હે પાર્થ, હવે તું મારા અનેક જગતના અને અનેક રંગ તથા આકૃતિવાળા સેકડો-હજારો દિવ્યરૂપોને જો. (૧૧.૦૫). હે રાત, મારામાં અદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્રો તથા અશ્વ નીકુમારો અને મરુદગણોને જો તથા બીજો ધારણાં-બધાં પહેલાં ન જોયેલા આશ્વર્યમય રૂપને જો. (૧૧.૦૬). હે, અર્જુન, હવે મારા શરીરમાં એક જ જગ્યા પર સ્થિર રહેલા ચર અને અચર સાથે સારા જગતને તથા જે પણ જોવા ઈશ્વરો હોય, તને પણ જોઇ લો. (૧૧.૦૭). પરંતુ તું તારી આ આંખોથી મને નહિ જોઇ શકે, એટલો મારી યોગશક્તિને જોવા માટે હું તને દિવ્ય દ્રષ્ટિ પ્રદાન કરું છુ. (૧૧.૦૮).

શ્રીકૃષ્ણો અર્જુનને વિરાટ વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું

સંઝ્ય બોલ્યા- હે રાજુ, મહાયોગેશ્વર હરિએ એવું કહિને અર્જુનને ઔથર્યયુક્ત પરમ દિવ્યરૂપનું દર્શન કરાવ્યુ. (૧૧.૦૯). અર્જુને

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના અનેક મુખ અને નેત્રોવાળા અદ્ભુત દ્રશ્યોવાળા, અનેક દિવ્ય આભૂત્યોવાળા, ધર્માં બધા દિવ્ય શસ્ત્રોને હાથમાં લીધેલા, દિવ્ય માળા અને વસ્ત્રોને ધારણ કરેલા, દિવ્ય ગંધનું લેપવાનું, સર્વ પ્રકારના આશ્વર્યમાંથી યુક્ત, અનંત વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કર્યુ. (૧૧.૧૦-૧૧). આકાશમાં હજારો સૂર્યોના એક સાથે ઉઠ્ય થવાની સાથે જે પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય તે પણ વિશ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રકાશના જેટલો ભાગ્યે જ હોય. (૧૧.૧૨). એ

વખતે પાંડુપુત્ર અર્જુન દેવોના દેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના દિવ્ય શરીરમાં- અનેક પ્રકારના વિભાગોમાં વિભક્ત પરતુ એક જ જગામાં એકમિત- સંપૂર્ણ જગતને જોયું.(૧૩.૧૬, ૧૮.૨૦ ને જુબો) (૧૧.૧૩).

પ્રભુ-દર્શન માટે બધા યોગ્ય નથી, નથી બધા દીક્ષિત

(ભગવાનનું વિરાટ સ્વરૂપ જોઈને) અર્જુન બહુજ ચક્કિત થયો અને આશર્યથી અનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું. અર્જુને હાથ જોડી વિરાટરૂપ દેવને (શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સાથે) માયું નમાવી પ્રણામ કરીને કહ્યું. (૧૧.૧૪). અર્જુન બોલ્યા-હે દેવ, હું આપના શરીરમાં દેવતાઓને, પ્રાણીઓના અનેક સમૃદ્ધાયોને, ક્રમલ પર બેઠેલા બ્રહ્માજી, મહાદેવજી સમસ્ત ઋષિણા અને દિવ્ય સર્પોને જોઈ રહ્યો છું. (૧૧.૧૫). હે વિશ્વેશર, આપને હું અનેક હાથો, પેટો, મુખો અને નેત્રોવાળા તથા સર્વ બાજુઓ અનાન્ત રૂપવાળા જોઉ છું. હે વિશ્વરૂપ, હું આપનો ન તો અંત, ન તો ભય અને ન તો આદ્દિને જોયું છું. (૧૧.૧૬). હું આપનો મુકુટ, ગઢા અને ચક ધારણ કરેલા બધી બાજુથી પ્રકાશમાન તેજાના પૂજ જેવા, પ્રજ્ઞવિત અભિન અને સૂર્ય જેવા જ્યોતિવાળા તથા નેત્રોથી જોવામાં અત્યંત મુશ્કેલ અને અપરિમિત રૂપને જોઈ રહ્યો છું. (૧૧.૧૭).

આપ જ જ્ઞાનવા યોગ્ય અક્ષરાતીત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો, આપ જ આવિશ્બના પરમ આશ્રય છો. સ્નાતન ધર્મના રશક છટ્ટ, આપ જ અવિનાશી સનાતન પુરુષ છો, એવો મારો મત છે.(૧૧.૧૮). હું આપને આદિ, મધ્ય અને અંત વિનાના તથા અનાન્ત પ્રભાવશાળી અને અનાન્ત ભુજ્ઞવાળા તથા ચંદ્રમા અને સૂર્યના જેવા નેત્રોવાળા અને પ્રજ્ઞવિત અભિનરૂપી મુખોવાળા તથા પોતાના તેજીને વિશેન તપાવો છો તે જોઈ રહ્યો છું. (૧૧.૧૯). હે મહાભ્યનૂ , સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચેનું આ સંપૂર્ણ આકાશ તથા સર્વ દિશાઓ કેવલ (એકમાત્ર) આપના થી જ વ્યાપેલાં છે. આપનું આ અલોકિક અને ભયંકર રૂપને જોઈને ત્રણો લોક થઈ રહ્યા છે. (૧૧.૨૦). સર્વ દેવતાઓના સમૂહો આપનામાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે, અને કેટલાક ભયભીત થઈ હાથ જોડીને તમારા નામ અને ગુણોના ગાન ગા રહ્યા છે. મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમુદ્રાયો “કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ” કહીને ઉત્તમ સ્તોત્રો દ્વારા આપની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. (૧૧.૨૧). સુર, આદિત્ય, વસ્તુ, સાધ્ય, વિશેદેવ, અશ્રિનીકુમાર, મરુત, પિતૃ, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર અને સિદ્ધાગણ- એ સર્વ ચક્કિત થઈને આપને જોઈ રહ્યા છે. (૧૧.૨૨). હે મહાભાગો, આપના ઘણાં મુખો તથા નેત્રોવાળા, ઘણા હાથો, જંઘાતથા પગોવાળા, ઘણા પેટોવાળા તથા ઘણીજ ભયંકર દાઢોવાળા મહાન રૂપને જોઈને સર્વ પાણી વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, તથા હું પણ વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છું. (૧૧.૨૩).

વિરાટ વિશ્વરૂપ દર્શનથી અર્જુનને ભય

હે વિષ્ણુ, આકાશને સર્ષે કરતા દેદીઘ્રમાન, અનેક રંગોથી કેવાયેલું મુખ અને પ્રકાશમાન વિશાળ નેત્રોવાળા તમને જોઈને હું ભયભીત થઈ રહ્યો છું તથા ધીરજ અને શાંતિ નથી પામતો.(૧૧.૨૪). આપની વિકરાળ દાઢોવાળો, પ્રલયની અભિન જેવો પ્રજ્ઞવિત મુખોને જોઈને મને ન તો દિશાઓનું જ્ઞાન રવ્યું છે અને ન તો શાંતિ મળી રહી છે. એટલે હે દેવેશ, હે જગતના પાલનહાર, આપ પ્રસન થાઓ.(૧૧.૨૫). રાજાઓનો સમુદ્ધાય- બીજી , પ્રોણ, કર્ણ અને આપજા પક્ષના મુખ્ય યોજ્ઞાગણ- સાથે ધૂતરાઝ્રના બધા જ પુન ઘણા વેગથી આપના વિકરાળ દાઢોવાળા ભયાનક મુખોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. એમાનાં કેટલાક તો ભૂક્કો થયેલાં માંથા સાથે , આપના દાંતોની વચ્ચે ભીસાયેલા દેખાય રહ્યાં છે.(૧૧.૨૬-૨૭). જેમ નદીઓના ઘણાં બધા જગત્પવાહો સ્વાભાવિક રીતે સમુદ્રની તરફ જાય છે, તેમ જ સંસારના શૂરવીર પણ આપના પ્રજ્ઞવિત મુખોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે, તેમ જ એ બધા લોક પણ પોતાના નાશ માટે તમારા મુખોમાં ઘણા જ વેગથી દોરીને પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે.(૧૧.૨૮). આપ સર્વ લોકોને પ્રજ્ઞવિત મુખો

ગ્રાસ કરતા બધી બાજુથી ચાટી રહ્યા છો, અને હે વિષ્ણુ આપનો ઉંગ પ્રકાશ એના તેજીથી આખા જગતને પરિપૂર્ણ કર્યાને તપાવી રહ્યો છે. (૧૧.૩૦). મને એ બતાવો કે ઉત્તરપવાળા આપ કોણ છો? હે દેવોમાં શ્રોષ, આપને મારા નમસ્કાર, આપ મારાથી પ્રસન્ન થાઓ. આદિ પુરુષ, હું આપને તત્વથી જ્ઞાનવા માણું દું, કરણ કે હું આપની પ્રવૃત્તિને નથી સમજ શકતો. (૧૧. ૩૧).

આપણે બધા દૈવી નિમિત્ત માત્ર

શ્રીભગવાન બોલ્યા- હું સંપૂર્ણ લોકોનો નાશ કરનાર મહાકાળ હું અને આ સમયે સર્વ લોકોનો સંધાર કરવા માટે એહી આવ્યો હું. તમારી પ્રતિપક્ષમાં જે યોગ્ય લોકો ઊભા છેં, એ સર્વ તું યુદ્ધ ન કરે તો પણ જીવતા નથી રહેવાના. (૧૧.૩૨). તેથી- તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જા અને યશ મેળવ, શત્રુઓને જીવી સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ. આ બધા યોર્ધ્યાઓ પહેલેથી જમારા વડે હણાયેલા છેં. હે અર્જુન, તું કેવળ નિમિત્ત જ બન. (૧૧.૩૩). દ્રોષા, ભીમ, જ્યદ્રથ, કર્ણ તથા બીજા ઘણા બધા પણ મારા વડે હણાયેલાં વીર યોગ્યાઓને તું માર. ભય રાખીશ મા, ચોક્કસ તું યુદ્ધમાં જીતિશ, એટલા માટે યુદ્ધ કર. (૧૧.૩૪).

અર્જુન દ્વારા વિશ્વરૂપની વંદના

સંઝ્ય બોલ્યા-ભગવાન કૃષ્ણના વચનને સાંભળીને મુકૃટધારી અને અત્યત ભયભીત અર્જુન હાથ જોડી ગ્રજતા પ્રજ્ઞાન નમસ્કાર કર્યાને ગદ્ગદ વાડીથી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. (૧૧.૩૫). અર્જુન બોલ્યા- હે અંતર્યભી ભગવાન, આ બધુ યોગ્ય જ છે. કે આપનાં (નામ, ગુણ, લીલા વગેરે નુ) કીર્તનથી જગત હર્ષિત થઈ પ્રેમમય બની રહ્યું છે. ભયભ નેત રાક્ષસ લોક બધી બાજુભાગી રહ્યાં છે તથા સિદ્ધાંગણ તમોને નમસ્કાર કરી રહ્યાં છે. (૧૧.૩૬). હે મહાત્મા, તે તમોને-જે બ્રહ્માજી જી પણ મોટા અને આદીકર્તા છે-કેમ નમસ્કાર ન કરે? કરણ કે હે અનાન્ત, હે દેવેશ હે જગતના પાલનકર્તા, જે સત્ય, અસત્ય અને એ બધી પણ પર પરબ્રહ્મ છે, તે આપ જ છો. (૧૧.૩૭). આપ જ આદિદેવ અને સનાતન પુરુષ છો. આપ જ જગતનો આધાર, બધાને જ્ઞાનનાર, જ્ઞાનવા યોગ્ય તથા પરમ ધામ છો. હે અનાન્તરૂપ, આ બધો સંસાર(વિશ્વ) આપના થી વ્યાપ્ત છે. (૧૧.૩૮). આપ જ વાયુ, યમરાજ, અઞ્જિ, વરુણા, ચંદ્રમા, પ્રજાપતિ બ્રહ્મા અને બ્રહ્માના પિતા છો. આપને મારા હજાર વાર નમસ્કાર, નમસ્કાર અને કરી પાદા વારંવાર નમસ્કાર હો. (૧૧.૩૯). હે અનાન્ત સામર્થ્યવાળા ભગવાન, આપને આગળથી અને પાછળથી પણ નમસ્કાર. હે સર્વાત્મનું, આપને બધી બાજુથી નમસ્કાર. આપ અનાન્ત પરાક્રમી અને શક્તિશાળી છો. સર્વમાં વ્યાપ્ત રહેલાં છો અટલે બધુ જ તથા સર્વ જગત જ આપ છો. (૧૧.૪૦).

હે ભગવાન, તમારા મહિમાને ન જ્ઞાનવાને કારણ, તમોને મિત્ર માનીને, પ્રેમથી અથવા લાપરવાથી મેં “હે કૃષ્ણ, યાદવ, હે સભા,” વગેરે કહ્યું છે. (૧૧.૪૧). અને હે અચ્યુત, આપ જે મારા વડે વિનોદ મેં, રમતાં, સૂતાં બેસતાં અને બાતી વખતે-એકલા અથવા બીજાની સામે પણ આપમાનિત કર્યા છેં, એ બધા માટે હે અપરિમિત ભગવાનું, હું તમારી ક્ષમા માણું દું. (૧૧.૪૨). આપ આ ચારાચર (ચેતન અને જડ) જગતના પિતા અને સર્વશ્રોષ પૂજાનીય ગુરુ છો. હે અતિશય પ્રભાવ વાળા, ત્રણ લોકમાં તમારા જેવા બીજા કોઈ પણ નથી, પણી ચદ્દિયાતો તો ક્યાંથી હોઈ શકે? (૧૧.૪૩). માટે હે ભગવન્ હું તમારા ચરણોમાં સાણ્ણામ કર્યાને તમોને પ્રસન્ન કરવા માટે પ્રાર્થના કરું છું. હે દેવ, જેમ પિતા પુત્રને, મિત્ર એના મત્રને અને પતિ પત્નીને અના અપરાધને ક્ષમા કરે છે, તેવી રીતે તમો પણ મારા અપરાધને ક્ષમા કરો. (૧૧.૪૪). મેં પહેલાં ન જોમેલું જ્ઞાનેલું તમારું આ રૂપને જોઈને હર્ષ પામું દું તથા ભયથી મારું મન અત્યંત વ્યાકુળ પણ થઈ રહ્યું છે. તેથી હે દેવેશ, હે જગતના આશ્રય, તમો પ્રસન્ન થાવ અને મને તમારું(ચતુર્ભૂજ) દેવરૂપ દર્શાવો. (૧૧.૪૫).

પ્રભુના સાકાર રૂપનું દર્શાન સંભવ છે

હું તમોને મુકૃટધારી તથા ગદા અને ચક હાથમાં ધારણ કરેલા જોવા ઈશ્વરું દું. એટલા માટે હે વિચારરૂપ, હે હજાર હાથવાળા, તમારું તે જ ચતુર્ભૂજ રૂપમાં પ્રગત થાઓ. (૧૧.૪૬). શ્રી ભગવાન બોલ્યા- હે અર્જુન, તારા પર પ્રસન્ન

થઈને મે-મારી યોગમાચાના બળથી જારુ આ પરમ, તેજેમય, વિરાટ, અનંત અને મુળસૂપ તને બતાવ્યુ છે, જેણે તારા પહેલા કોઈએ નથી જોયું.(૧૧.૪૭). હે કુરુપતીર, તારા સિવાય આ મનુષ્યલોકમાં બીજા કોઈનાથી • ન તો વેદ વાંચવાથી, ન તો યજાથી, ન તો દાનથી, ન તો ઉગ્રતપથી અને ન તો વૈદિક કિયાઓથી • હું આ રૂપમાં જોઈ શકાઉ છું.(૧૧.૪૮).

મારા આ વિકરાળ રૂપને જોઈને તને વ્યાકૃપના અને અતિ મૂઢલા ન થવી જોઈએ. નિર્ભય અને પ્રસન્ન ચિત્તે હવે તું મને (શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલું) ચતુર્ભૂજુપે જો.(૧૧.૪૯). સંજ્ઞ બોલ્યા- ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને અવું કલીને એણે એમાંનું ચતુર્ભૂજુપ બતાવ્યું અને સંદર મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી મધાત્મા કૃષ્ણે ભયભીત થયેલાં અર્જુનને આશાસન આપ્યું.(૧૧.૫૦). અર્જુન બોલ્યા-હે જાઈન, આપાંનું આ સુંદર મનુષ્યરૂપને જોઈને હવે હું શાંતચિત્ત થઈ મારી સ્વભાવિક સ્થિતિને પામી ગયો છું.(૧૧.૫૧).

ભક્તિ દ્વારા પ્રભુ દર્શન

શ્રી ભગવાન બોલ્યા-મારું જે ચતુર્ભૂજુપ ને તો જોયું છે, અનાં દર્શન બહ જ દુર્લભ છે. દેવતાઓ પણ હંમેશા આ રૂપનાં દર્શનની જંખના કર્યા કરે છે.(૧૧.૫૨). આ ચતુર્ભૂજુપમાં-એવો તો મને જોયો છે-તે હું ન તો વેદ વાંચવાથી, ન તો તપથી, ન તો દાનથી અને ન યજા કરવાથી જોઈ શકાઉ છું.(કઠો.૩.૨.૨૭૬માં જોવો)(૧૧.૫૩). પરંતુ હે પરન્તપ અર્જુન, માત્ર અનન્ય ભક્તિ દ્વારા જ હું આ ચતુર્ભૂજુપમાં જોઈ શકાઉ, તત્વથી જાણી શકાઉ તથા પાપન પણ કરી શકાય છે.(૧૧.૫૪). હે અર્જુન, જે મનુષ્ય કેવળ મારા માટે જ એના સર્વ કર્તવ્ય-કર્મો કરે છે, મારા પર જ ભ રોસો રાખે છે, મારો ભક્ત છે તથા જે આસક્તિ વિનાનો અને વેરરહિત છે, તે મને પ્રાપ્ત કરે છે.(૮.૨૨ પણજોવ)

ॐ તત્ત્વદ્વિદિતશ્રીમદ્ગવદગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિશ્વરૂપદર્શનયોગો નામૈકદાશોઽધ્યાય: ॥૧૧॥

૧૨. ભક્તિયોગ

અર્જુન બોલ્યા-જે ભક્ત નિરંતર યુક્ત રહીને પહેલાં કથા પ્રમાણે આપને ભજે છે. (આપનાં આ કૃષ્ણ સ્વરૂપ સગુણા સાકાર રૂપને) તથા જે ભક્ત મન અને વાણીથી પર (અવયકત) અક્ષર બ્રહ્મને નિરાકાર માની એની ઉપાસના કરે છે, આ બનેમાં ઉત્તમ યોગી કોણ છે?(૧૨.૦૧).

સાકારની ઉપાસના કરે કે નિરાકાર બ્રહ્મની?

શ્રી ભગવાન બોલ્યા-જે ભક્તજ્ઞો મારામાં મનને એકાગ્રકરી નિરંતર થઈને પરમ શ્રદ્ધા અને ભક્તિમાં ધ્યાન દઈ મારા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના(કૃષ્ણસ્વરૂપ) સગુણરૂપની ઉપાસના કરે છે તે મારામત્ત પ્રમાણે શ્રોષ છે.(૧૨.૦૨). પરંતુ જે મનુષ્ય અક્ષર, અનિવચનીય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિન્ય, અપરિવર્તનશીલ, અચળ અને સનાતન બ્રહ્મની ઉપાસના ઈન્દ્રિયોને સારી રીતે વશમાં રાખી, બધામાં સમભાવ રાખી ભૂતમાત્રના હિતમાં રત રહેનારા છે, તે પણ મને જપ્પાત કરે છે. (૧૨.૦૩-૦૪).

સાકારની ઉપાસના ના કારણું

પરંતુ એ અવ્યક્તમાં જે મનુષ્યનું ચિત્ત આસક્ત થયેલું છે તેને (સાધનામાં) કષ્ટ વધારે રહે છે, કારણ કે દેહધારીઓ દ્વારા અવ્યક્તની ગતિ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય છે.(૧૨.૦૫). પરંતુ હે અર્જુન, જે ભક્ત મને જ અનું પરમ લક્ષ માની બધા કર્મોને મને અર્પણ કરીને અનન્ય

ભક્તિથી મારા સાકાર રૂપનું ધ્યાન કરે છે, એવા ભક્તોના- જેમના વિત્ત મારા સગુજા સ્વરૂપમાં રહે છે-હું જરૂરી મૃત્યુરૂપી સંસારમાંથી ઉદ્ઘાર કરી દઉં છું. (૧૨.૦૬-૦૭).

ઈથર પ્રાપ્તિના ચાર માગ

તું મારામાં જ તારું મન પરોવ અને બુધ્યથી મારું જ વિંતન કર, એ પછી તું નિસંદેહ મારામાં જ નિવાસ કરીશ, અમાં કાઈ સંશેય નથી.(૧૨.૦૮). હે ધાંજ્ય, અને તું તારા મનને મારામાં સ્થિર કરવામાં અસમર્થ હોય, તો તું (પૂજા, પાઠ, શ્રવણ, કીર્તન વગેરે) અભ્યાસ યોગ વડે મને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર.(૧૨.૦૯). અને તું અભ્યાસ કરવામાં અસમર્થ હોય, તો મારા માટે તારા કર્તવ્ય કર્માંનું પાલન કર, કર્માને મારા માટે કરવાથી તું મારી પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિ પામીશા.(૮.૨૭, ૧૮.૪૬ પણ જોવો)(૧૨.૧૦). અને તું આ પણ ન કરી શકે, તો મારો આશ્રય લઈ, મન પર વિજ્ય પાપન કરી, સર્વો કર્માના ફળની આશકિતનો ત્યાગ કર.(૧૨.૧૧)

કર્માંગાં સરળ અને જીતમ માર્ગ

મર્મ જાણ્યા વિના અભ્યાસ કરતાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાન કરતાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, અને સર્વ કર્માના ફળની આશકિતનો ત્યાગ ધ્યાનસે પણ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ત્યાગથી તરત જપરમ શાન્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.(૧૨.૧૨)

ભક્તના લક્ષણ

જે મનુષ્ય સર્વ પાણીઓ પ્રત્યે દેખરહિત છે, સર્વનો પ્રેમી છે, મમતા અને આંદ્કાર વિનાનો છે. સુખ અને દુઃખમાં સમ, ક્ષમાશીલ અને સંતુષ્ટ છે, જે અનું મન અને ઈન્દ્રિયોને વશમાં કરી મારામાં દફ નિશ્ચય રાપી અનું મન અને બુધ્યને મને અર્પણ કરી સદા મારું જ ધ્યાન કરે છે, એવા ભક્ત મને પ્રિયછે. (૧૨.૧૩-૧૪). જેનાથી કોઈ વ્યક્તિ ઉદ્ઘેગ નથી પામતો તથા જે સ્વયં કોઈથી ઉદ્ઘેગ નથી પામતો, જે સુખ, દુખ, ભય અને ઉદ્ઘેગથી મુક્ત છે, તે મને પ્રિય છે.(૧૨.૧૫). જે આદ્યાંકા વિનાનો, શુદ્ધ, કુશળ પક્ષપાત વિનાનો, સુખી અને સર્વ કર્માનાં અનાસકત છે, અવો ભક્ત મને પ્રિયછે.(૧૨.૧૬). જે ન તો કોઈ સાથે દેખ કરે છે, ન સુખમે હર્ષિત થાય છે અને ન તો દુઃખમાં શોક કરે છે, જે કામના રહિય છે તથા શુભ અને અશુભ દીનો કર્માના ફળનો ત્યાગ કરે છે, તેવો ભક્તિયુક્ત મનુષ્ય મને પ્રિય છે.(૧૨.૧૭). જે શત્રુ અને મિત્ર માન અને અપમાન, ઠંડી અને ગરમી તથા સુખ અને દુઃખમાં સમ છે, જે આસક્તિ રહિત છે, જેને નિંદા અને સ્તૂપિ બંને બચાવ છે, જે ઓદૃષ્ટું બોલે છે, જે કાઈ થાય તેમાં સંતુષ્ટ છે, જેને સ્થાનમાં આસક્તિ નથી તથા જેની બુધ્ય વિશ્વર છે, એવો ભક્ત મને પ્રિય છે.(૧૨.૧૮-૧૯).

જે શ્રદ્ધાવાન ભક્ત મને જ એનું પરમ લક્ષ્ય માનીને ઉપરોક્ત ધર્મમય અમૃતનું જીવન જીવે છે, તે તો મને બહુજ પ્રિય છે.(૧૨.૨૦).

ॐ તત્સદિતિ શ્રીમહગવદગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ભક્તિયોગો નામ દ્વારાદ્યોઽધ્યાય: ॥૧૨॥

૧.૩.ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

સુષ્ટિ-સિદ્ધાંત

શ્રીભગવાન બોલ્યા-હે કુન્તીનાંદન અર્જુન, આ શરીરને ક્ષેત્ર કહે છે અને જે આ ક્ષેત્રને જાણો છે, એને જ્ઞાની લોક ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે.(૧૩.૦૧).

હે ભરતવંશી અર્જુન, મને તું સર્વ ક્ષેત્રોના ક્ષેત્રજ્ઞ જાણ. મારા મત પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે.(૧૩.૦૨) ક્ષેત્ર શું છે, કેવું છે, તેનું સ્ત્રોત કયાં છે, એની વિભૂતિયો શું છે, તથા ક્ષેત્રજ્ઞ શું છે, અની શક્તિ શી છે, એ સર્વ સંકેપમાં સાંભળ. (૧૩.૦૩). ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિષે ઋષિઓ દ્વારા ધ્યાન પ્રકારે કહેવાયું છે તથા નાના

પ્રકારના વેદમંત્રો બ્રહ્મસૂત્રાનાં યુક્તિપૂર્વક પદો દ્વારા પણ વિસ્તાર પૂર્વક કહેવાયા છે. (૧૩.૦૪). અવ્યક્ત, એટલે આદિ પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર તત્ત્વ, પાંચ મહાભૂતો, દશ ઈન્દ્રિયો, મન, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના પાંચ વિષય, ઈચ્છા, દેખ, સુખ, દુખ, સ્થૂલ શરીર, ચેતના તથા ધૈર્ય- આ પ્રકારની વિભૂતિઓ સહિત ક્ષેત્રનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કહેવાયું છે. (૭.૦૪ પણ જોવો) (૧૩.૦૫-૦૬).

નિર્વાણ-સાધન માટે વતુર્વિધિ આર્જ સત્ય

પોતાનામાં માન અને દેખાડાનો અભાવ, અહિસા, ક્ષમા, સરળતા, ગુરુની સેવા, બહાર-અંદરની શુદ્ધિ, સ્થિરતા, મન વશમાં, ઈન્દ્રિયોના વિષયો પર વૈરાગ્ય, અહંકારનો અભાવ તથા જમ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ અને મૃત્યુનું દુઃખરૂપ દોષોને વારંવાર જોવાં. (૧૩.૦૭-૦૮). આસક્તિરહિત થાવ, પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેમાં મમતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિયની પારિનાં સમ રહેવું, મારામાં અનાચ યોગના દ્વારા એટલ ભક્તિ હોવી, એકાંતમાં રહેવું, સંસારી મનુષ્યાનો સમાજની અરૂપિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનની પારિ માટે સંલંઘ (જોડાયેલું) રહેવું, અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા સર્વત્ર પરમાત્માને જ જોવા- આ બધું જ્ઞાન (પ્રાપ્તિના સાધન) છે અને જે આની વિપરીત છે, તે અજ્ઞાન કહેવાયું છે. (૧૩.૦૮-૧૧).

દ્રોધાંત કથા દ્વારા જ પ્રભુનું વર્ણન સંભવ

હું તને જાણવા યોગ્ય વસ્તુ એટલે કે પરમાત્માની ઓળખ માટે ઢીક રીતે કહીશ, જે ને જાણીને મનુષ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે અનાદિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ન તો સત્તા(અક્ષર અથવા અવિનાશી) છે, ન તો અસત્તા(ક્ષર અથવા નાશવાન) છે.(એ બંનેથી પર અક્ષરાતીત છે)(૮.૧૮, ૧૧.૩૭, ૧૫.૧૮ પણ જોવો) (૧૩.૧૨). એના હાથ અને પગ સર્વ જ્યાએ છે, એની આંખ, માથું, મૌંઢું(મૂખ) અને કાન પણ સર્વ જ્યાએ છે, કારણ કે તે સર્વવ્યાપી છે. (૧૩.૧૩). તે ઈન્દ્રિયો વિના પણ (સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયોથી) બધા વિષયોનો અનુભવ કરે છે. સંપૂર્ણ સંસારનું પાલન-પોષણ કરે છિતાં પણ આસક્તિ રહિત છે, તથા પ્રકૃતિના ગુણો રહિત(જીવરૂપ ધારણ કરી) છિતાં ગુણોને ભોગવનાર છે. (૧૩.૧૪).

સર્વ ચર અને અચર ભૂતોની બહાર અને અંદર પણ એ જ છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી એ મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો દ્વારા જોઈ અથવા જાણી શકાતો નથી અને એ સર્વવ્યાપી હોવાથી અત્યન્ત દૂર અને નજીક પણ છે. (૧૩.૧૫). એ એકજ હોવા છિતાં પણ પ્રાણીરૂપમાં અનેક દેખાય છે. એ જ્ઞાનનો વિષય છે તથા સર્વ ભૂતોને ઉત્પત્ત કરનાર, પાલન-પોષણ કરનાર અને સંહાર કરનાર પણ એ જ છે. (૧૧.૧૩, ૧૮.૨૦ જોવો) (૧૩.૧૬). એ જ્યોતિઓનું સ્ત્રોત છે, અંધકારથી તે પર છે, એજ જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો વિષય છે અને તે તાત્ત્વય(સત્ત્વ) વિદ્યા દ્વારા જાણી શકાય છે. એ (ઈશ્વરરૂપથી) સર્વના અંતઃકરણમાં રહે છે. (૧૫.૦૬, ૧૫.૧૨ પણ જોવો) (૧૩.૧૭). આ પ્રકાર (મારા દ્વારા) સૃષ્ટિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા વિષે સંક્ષેપમાં કહું છે. આ તત્ત્વને જાણીને મારા ભક્ત મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૩.૧૮).

પુરુષ, પ્રકૃતિ, આત્મા અને પરમાત્માનું વર્ણન

પુરુષ અને પ્રકૃતિ, એ બંસેને તું અનાદિ જાણ. સર્વ વિભૂતિયો અને ગુણ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે. શરીર અને ઈન્દ્રિયાની ઉત્પત્તિ પણ પ્રકૃતિમાંથી થાય છે અને સુખ-દુખનો અનુભવ પુરુષ(ચેતના શક્તિ) દ્વારા થાય છે. (૧૩.૧૮-૨૦). પ્રકૃતિની સાથે મળીને પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોને ભોગવે છે. પ્રકૃતિના ગુણોના સંયોગને કારણ જ પુરુષ (જીવ બનીને) સારી-નરસી યોનિઓમાં જમ લે છે. (૧૩.૨૧). એ પરમ પુરુષ (આત્મા) જ (જીવરૂપ થઈ) આ શરીરમાં સાક્ષી, સંમતિ આપનાર, પાલન કર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર, પરમાત્મા વગેરે કહેવાય છે. (૧૩.૨૨). એ રીતે પુરુષને અને ગુણોની સાથે પ્રકૃતિને જે મનુષ્ય યથાર્થરૂપ(બનુંથોટું) જાણી લે છે, તે સર્વ કર્ત્વ કર્મ કરે છિતાં પણ પુનર્જીમ નથી પામતો. (૧૩.૨૩). કોઈ સાધક ધ્યાનના અભ્યાસથી, કોઈ સાંખ્યયોગથી(જ્ઞાન), તથા કોઈ કર્મયોગથી(શુદ્ધ કરેલા) મન અને બુધ્યથી પોતાનું અંતઃકરણમાં પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે. (૧૩.૨૪).

વિશ્વાસ જ મોક્ષનો માર્ગ

પરંતુ કેટલાક લોક પરમાત્માને આ રીતે (ધ્યાનયોગ, સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ વગેરેથી) નથી જાણતા. તે કેવળ શાસ્ત્ર અને મહાપુરુષોની વાણીને અનુસરી ઉપાસના કરે છે. તે પણ મૃત્યુરૂપી સંસાર સાગરને શ્રદ્ધારૂપી નૌકા દ્વારા નિઃસંદેહ પાર કરી જાય છે.(૧.૩.૨૫) હે ભરત શ્રેષ્ઠ અર્જુન, ચર અને અચર જેટલા પણ પાણી પેદા થાય છે, તે સર્વ તું પ્રકૃતિ અને પુરુષ (ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ)ના સંયોગથી જ ઉત્પત્ત થયા જાણ.(૭.૦૬ પણ જેવો)(૧.૩.૨૬). જે મનુષ્ય અવિનાશી પરમેશ્વરને જ નશ્વર પાણીઓમાં સમાન ભાવથી રહેલા જુએ છે, તે જ વાસ્તવમાં

ઈશ્વરના દર્શન કરે છે.(૧.૩.૨૭). કેમ કે સર્વમાં રહેલાં એક જ પરમેશ્વર જોનાર મનુષ્ય પોતાના વડે પોતાની(એટલે કોઈની પણ) હિંસા નથી કરતો, માટે એ પરમ ગતિને પામે છે.(૧.૩.૨૮).જે મનુષ્ય સર્વ કર્માને પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા જ થતાં જુએ છે અને પોતે પોતાને (આત્માને પણ) અકર્તા માને છે, વાસ્તવમાં તે જ જ્ઞાનીછે.(૩.૨૭,૫.૦૮,૧૪.૧૯ ને જેવો)(૧.૩.૨૯). જે ક્ષણો સાધક સર્વ પાણીઓને તથા એના અલગ-અલગ વિચારોને એક માત્ર પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી જ ઉત્પત્ત થયેલાં સમજે છે, તે જ ક્ષણો પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામી જાય છે(૧.૩.૩૦).

ભ્રણના લક્ષણો

હે અર્જુન, અવિનાશી પરમાત્મા- અનાદિ અને વિકાર વિનાના હોવાથી-શરીરમાં રહીને પણ કંઈ નથી કરતાં અને ન તો દેહથી લોપાય છે.

(૧.૩.૩૧). જેમ સર્વ વ્યાપી આકાશ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે કોઈ પણ વિકારથી દૂષિત નથી થતું, તેમ જ (સર્વ વ્યાપી) આત્મા સર્વના દેહની અંદર રહીને પણ (દેહના)વિકારોથી દૂષિત નથી થતો.(૧.૩.૩૨). હે અર્જુન, જેમ એક જ સૂર્ય સારા જગતને પ્રકાશ આપે છે, તેમ જ એક પરમાત્મા સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડને ચેતના પ્રદાન કરે છે.(૧.૩.૩૩). આ પ્રકાર તત્વજ્ઞાન દ્વારા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને તથા જીવ કે પ્રકૃતિના વિકારોથી મુક્ત થવાના ઉપાયને જાણી લેઈ છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામે છે.(૧.૩.૩૪).

ॐ તત્સદ્ગતિ શ્રીમદ્ભગવદગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગો નામ ત્રયોદશોऽધ્યાય: ॥૧.૩॥

૧૪. ગુણત્રયવિભાગયોગ

શ્રી ભગવાન બોલ્યા-સર્વ જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ આ પરમ જ્ઞાનને હું ફરીથી કહીશ, જે ને જાણીને સાધકોએ આ સંસારમાંથી મુક્ત થઈ પરમ સિદ્ધિ પાપ્ત કરીછે. (૧૪.૦૧). આ જ્ઞાનનો આશ્રયુ લઈ મારા સ્વરૂપને પમેલા મનુષ્ય સૃષ્ટિના આરાભે પુનર્જ્ઞમ નથી લેતા તથા પ્રલયકાળે પણ વ્યાકુળ નથી થતા.(૧૪.૦૨).

પુરુષ-પ્રકૃતિના સંયોગથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ

હે અર્જુન, મારી મહદ્વ-બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રકૃતિ સર્વ પ્રાણીઓની યોનિ છે, જેમાં હું ચેતના રૂપ બીજ(જડ અને ચેતનના સંયોગથી)મૂડી સમસ્ત

ભૂતોની ઉત્પત્તિ કરું હું.(૮.૧૦ પણ જેવો)(૧૪.૦૩).હે કુન્તીપુત્ર, બધી યોનિમાં જેટલા શરીર પેદા થાય છે, પ્રકૃતિ એ બધાની માતા છે અને હું ચેતના આપનાર પિતા છે.(૧૪.૦૪). હે અર્જુન, પ્રકૃતિથી ઉત્પત્ત ત્રણે ગુણરૂપી દોરી-સત્ત્વ, રજ્ઝસ્ અને તમસ્- અવિનાશી જીવને દેહની સાથે બાંધી હે(૧૪.૦૫). હે પાપરહિત અર્જુન, આમાં સત્ત્વગુણ નિર્મણ હોવાને કારણ વિકારરહિત અને જ્ઞાન દેનાર છે, એ જીવને સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિથી બાંધે છે.(૧૪.૦૬). હે અર્જુન, રજ્ઝગુણને રાગ સ્વરૂપ સમજે, જ્ઞાની વિષય-ભોગની ઘાસ (તૃષ્ણા) અને આસક્તિ ઉત્પત્ત થાય છે. એ જીવાત્માને કર્મફલની આ સક્રિતથી બાંધે છે. (૧૪.૦૭). અને હે ભારત, સારે જીવોને ભમમાં રાખનાર તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઉત્પત્ત થયા જાણ, તમોગુણ લાપરવાહી, આળસ અને નિદ્રા દ્વારા જીવને બાંધે

છ.(૧૪.૦૮). હે અર્જુન, સત્ત્વગુણ સુખમાં અને રજોગુણ કર્મમાં આસકત કરાવે છે તથા તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાકી જીવને લાપરવાહ બનાવી હે છે. (૧૪.૦૯).

પ્રકૃતિના ગ્રંથોનાં લક્ષણ

હે અર્જુન, કોઈ વાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી સત્ત્વગુણ, કોઈ વાર સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને દબાવી રજોગુણ તથા કોઈ વાર સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવી તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૪.૧૦). જ્યારે જ્ઞાનનો પ્રકાશ આ દેહના સર્વ દ્વારો (અટલે બધી ઈન્ડ્રિયો)ને પ્રકાશિત કરે છે(એટલે જ્યારે જ્ઞાનના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનના પ્રકાશનો ઉદ્ય થાય છે), ત્યારે સત્ત્વગુણ વધ્યો છે એમ જ્ઞાનવું. (૧૪.૧૧). હે ભરત શ્રેષ્ઠ, રજોગુણ વધે ત્યારે લોભ, સક્રિયતા, સકામ કર્મ, બેચેની, લાલસા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.(૧૪.૧૨). હે કુરુનંદન, તમોગુણ વધે ત્યારે અજ્ઞાન, નિષ્ઠિયતા, લાપરવાહી, ભ્રમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૪.૧૩).

નિગુણ જ આભાનો પુર્ણક્રમાં વાહક છે

જ્યારે સત્ત્વગુણ વધ્યો હોય, તે વખતે જો મનુષ્ય મરે, તો જીવ ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓના નિર્મળ લોક એટલે સ્વર્ગમાં જાય છે.(૧૪.૧૪).જ્યારે રજોગુણ વધ્યો હોય, તે સમયે જો મનુષ્ય મરે, તો તે કર્મોમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં જન્મે છે. તમોગુણ વધ્યો હોય ત્યારે મરનાર મનુષ્ય પણ વગેરે મૂઢ્યોનિમાં જન્મે છે.(૧૪.૧૫). સાચિવ કર્મનું ફળ શુભ અને નિર્મળ કલ્યાણ, રજોગુણથી લોભ તથા તમોગુણથી લાપરવાહી, ભ્રમ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૪.૧૬). સત્ત્વગુણમાં સ્થિત વ્યક્તિ ઉત્તમ લોકોને પામે છે, રાજ્ય વ્યક્તિ મનુષ્યોનિમાં આવે છે અને તમોગુણ હીજા (-નીચ) પ્રવૃત્તિઓમાં સ્થિત તામસ મનુષ્ય નીચયોનિમાં જન્મે છે.(૧૪.૧૮).

ગુણાતીત હોય તેને મોક્ષ

જ્યારે વિવેકી (જ્ઞાની) મનુષ્ય ગ્રંથો ગુણો સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી એમ સમજે છે તથા ગુણોથી પર હું પરમાભાના તત્ત્વથી જ્ઞાણે છે, તે સમયે તે મારા સ્વરૂપ એટલે સારુપ મુક્તિ પામે છે. (૩.૨૭,૫.૦૮,૧૩.૨૮ પણ જોવ) (૧૪.૧૯). જ્યારે મનુષ્ય દેહની ઉત્પત્તિનું કરણ તથા દેહથી ઉત્પન્ન થતાં ગ્રંથો ગુણોથી પર થઈ જાય છે, ત્યારે તે મુક્તિ પાપત કરી જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુના દુઃખોથી વિમુક્ત થઈ જાય છે.(૧૪.૨૦).

ગુણાતીત થવાની પ્રક્રિયા

અર્જુન બોલ્યા- હે પ્રભાં, આ ગ્રંથો ગુણોથી અતીત(પર) મનુષ્યના લક્ષણ કેવા હોય છે? એનું આચરણ કેવું હોય છે? અને મનુષ્ય આ ગ્રંથો ગુણોથી પર કેવી રીતે થઈ શકે છે? (૧૪.૨૧).શ્રી ભગવાન બોલ્યા- હે અર્જુન, મનુષ્ય ગ્રંથોના કર્યક્રાન, સક્રિયતા, (પ્રવૃત્તિ) અને ભ્રમ (મોહ) પાપત થતા દુઃખ નથી માનતો અને તેનાથી મુક્ત થઈને તેની ઈદ્ધા પણ નથી કરતો, જે સાક્ષીની સમાન રહીને ગુણો દ્વારા વિચિત્ર નથી થતો તથા ગુણ જ પોતે પોતાના કાર્ય કરી રહ્યા છે. એમ સમજાને પરમાત્મામાં સ્થિત ભાવથી સ્થિત રહે છે. (૧૪.૨૨-૨૩). જે નિરંતર

આત્મભાવમાં રહે છે તથા સુખ-દુઃખમાં સમાન રહે છે, જેને માટે માટી, પથર અને સોનું એક સરખું છે. જે ધીર (જ્ઞાની) છે, તે પ્રિય-અપ્રિય,

નિંદા-સ્તુતિ, માન-અપમાન તથા શત્રુ-મિત્રમાં સમાન ભાવ રાખે છે અને તે સંપૂર્ણ કર્મોમાં કર્તાપણાના ભાવથી રહિત છે. તે ગુણાતીત કહેવાય છે.(૧૪.૨૪-૨૫).

અનન્ય ભક્તિ દ્વારા ગુણ-બંધનો ને કાપવાનો સંભવ

જે મનુષ્ય અનન્ય ભક્તિથી નિરંતર મારી ઉપાસના કરે છે, તે પ્રકૃતિના ગ્રંથોને પાર કરીને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ને યોગ્ય થઈ જાય છે.(૭.૧૪,૧૫.૧૮ પણ જોવ) (૧૪.૨૬). કેમ કે હું (પરબ્રહ્મ) જ અવિનાશી અક્ષરબ્રહ્મ, શાશ્વત ધર્મ તથા પરમ આનંદનો મૂળ હું.(૧૪.૨૭).

ઊં તત્સદ્ધિતિ શ્રીમહૃગવદગીતાસ્પુનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો

શ્રીકૃષ્ણજીનસંવાદે ગુણત્રયવિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽચ્ચાયઃ ॥૧૪॥

૧૫. પુરુષોત્તમયોગ

સૃષ્ટિ વૃક્ષની જેમ માયાથી ઉત્પત્ત થાય છે

શ્રી ભગવાન બોલ્યા-આ સંસારને એક સનાતન પીપળનું વૃક્ષ કહેવાયં છે, જે નું મૂળ પરમાત્મા છે. અનંત ખ્રિંણ જેની શાખાઓ છે તથા વેદ મંત્ર એના પાંડાં છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષને જે મનુષ્ય મૂળ સહિત (તત્ત્વથી) જાણી લે છે, તે વેદાના જ્ઞાનકાર છે.(૧૦.૦૮ પણ જોવો) (૧૫.૦૧). આ વૃક્ષની શાખાઓ બધી તરફ ફેલાયેલી છે, પ્રકૃતિના ગુણરૂપી જાણી એની વૃદ્ધિ થાય છે, વિષયભોગ એની કૂપણો છે, આ વૃક્ષના (અહંકાર અને ઈચ્છારૂપી) મૂળિયાં પૂણીલોકમાં કર્મ બધન બધીને વાપણ છે.(૧૫.૦૨).

મૌહ-વૃક્ષને કાપવું અને પ્રભુ-શરાણથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કેવી રીતે?

આ માયારૂપી સંસાર વૃક્ષના સ્વરૂપનું આદિ તથા અંતની કંઈ ખબર નથી.(અટલે) મનુષ્ય એના (અહંકાર અને ઈચ્છારૂપી) મૂળને જ્ઞાન અને વૈરાગરૂપી શરૂત દ્વારા કાપીને એવું વચ્ચારે- કે હું એ પરમ પુરુષની શરણો હું, જેનાથી આ સારી સનાતન વિભૂતિયાં વ્યાપ્ત છે. એ પરમ તત્ત્વની શોધ કરે, જેને પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય ફરી આ સંસારમાં પાદ્યા ન આવે.(૧૫.૦૩-૦૪). જે માન અને મોહ વગેરેથી નિવૃત થઈ ચૂક્યાં છે, જેમણે આસક્તિરૂપી દોષને જીતી લીધો છે, જે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિત્ય સ્થિત છે અને જેની કામનાઓ પૂર્ણરૂપે સમાપ્ત થઈ ગઈ છે તથા જે સુખ-દુઃખરૂપી દ્વારાથી મુક્ત થયા છે- અવા જ્ઞાનીજાન એ અવિનાશી પરમ ધામને પામે છે.(૧૫.૦૫). એ સ્વયં પ્રકાશિત પરમપદને ન સૂર્ય પ્રકાશિત કરી શકે છે, ન ચંદ્રમાં અને ન તો અભિન. એ જ મારું પરમધામ છે, જેને પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય આ સંસારમાં પુનર્જલ્ભ નથી લેતો. (૧૩.૧૭, ૧૫.૧૨ પણ જોવો) (૧૫.૦૬).

જ્ઞાત્મા ભોગી છે

જ્ઞાત્મોક્ષમાં સનાતન જ્ઞાત્માત, એટલે જ્ઞાત્મા મારી જ શક્તિનો એક અંશ છે, જે પ્રકૃતિમાં રહેલી મન સહિત છ ઈન્દ્રિયોને ચેતના પ્રદાન.

કરે છે. (૧૫.૦૭) જેમ હવા ફૂલમાંથી ગંધને કઈ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જાય છે, તેમ જ જ્ઞાત્મા મૃત્યુ પદ્ધી છ ઈન્દ્રિયોને એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં લઈ જાય છે.(૨.૧૩ પણ જોવો) (૧૫.૦૮). આ જ્વ કણો (કણ), ચક્ષુ(આંખ), તથા(ચામડી), રસના (જીબ), ધ્રાણ(નાક) અને મનની દ્વારા વિષયોને સેવે છે. અજ્ઞાનજાન જ્ઞાન-એક શરીરથી બીજા શરીરમાં જતો અથવા શરીરમાં સ્થિત ગુણોથી

જોડાયેલો વિષયોને ભોગવતો નથી જોઈ શકતો, એને કેવળ જ્ઞાનચક્ષુવાળા જોઈ શકે છે.(૧૫.૦૯-૧૦). પ્રયત્ન કરનાર યોગીજાન એના

અંત:કરણમાં સ્થિત જ્ઞાત્માને જોઈ (ઓળખી) શકે છે, અશુદ્ધ અંત:કરણવાળા અવિવેકી મનુષ્ય યત્ન(પ્રયાસ) કરતાં છતાં પણ આત્માને જોઈ (જાણી) શકતા નથી.(૧૫.૧૧).

બ્રહ્મ સર્વ વસ્તુઓનો સાર છે

જે તેજ સૂર્યમાં રહેલું છે તે સારા સંસારને પ્રકાશિત કરે છે તથા જે તેજ ચંદ્રમામાં અને અભિનમાં છે તેને તું મારું જ તેજ

જ્ઞાણ.(૧૩.૧૭, ૧૫.૦૬ પણ જોવો) (૧૫.૧૨). હું જ પૂર્ણીમાં પ્રવેશ કરીને મારી શક્તિથી સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું હું અને રસ દેનાર

ચંદ્રમાં બનીને સર્વ વનસ્પતિઓને રસ પ્રદાન કરું હું. (૧૫.૧૩) હું જ સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં સ્થિત વૈશ્વાનર અભિન હું, જે પ્રાણ અને અપાન વાયુથી મુક્ત થઈ ચાર પ્રકારના અનેને પચાંદું હું.(૧૫.૧૪). તથા હું જ સર્વ પ્રાણીઓના અંત:કરણમાં સ્થિત (રહેલો) હું. સ્મૃતિ, જ્ઞાન તથા શંકા સમાધાન(વિવેક અથવા સમાધિ દ્વારા) પણ

મારથી જથાય છે. સર્વ વેદોની દ્વારા જ્ઞાતા યોગ્ય વસ્તુ, વેદાન્તના કર્તા અને વેદને જ્ઞાનાર પણ હું જ છું. (૬.૩૮ પણ જોવો) (૧૫.૧૫).

ક્ષર, અક્ષર અને અક્ષરાતીત શું છે?

લોકોમાં (પરબ્રહ્મના) ક્ષર (નાશવંત) પુરુષ અને અક્ષર (આવિનાશી) પુરુષ નામના બે દિવ્ય સ્વરૂપ છે. સર્વ જગત ક્ષર પુરુષનો વિસ્તાર છે અને અક્ષર પુરુષ (અથવા આત્મા) આવિનાશી કહેવાય છે. (૧૫.૧૬). પરંતુ આ બે ની ઉપર એક ત્રીજી ઉત્તમ દિવ્ય પુરુષ છે, જે પરબ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્મા કહેવાય છે. એ જણે લોકોમાં પ્રવેશી ઈશ્વરપુરુષી સૌનું પાલન-પોખરી કરે છે. (૧૫.૧૭). કરણ હું પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, ક્ષર પુરુષ (અથવા નારાયણ) અને અક્ષર પુરુષ (અથવા બ્રહ્મ) બેઠ્યો ઉત્તમ (અથવા પરે) છે, તેથી લોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ કહેવાઉ છું (૧૫.૧૮). હે અર્જુન, મને પુરુષોત્તમને આ પ્રકાર તત્ત્વઃ જ્ઞાનાર જ્ઞાની (પરા ભાવથી) નિરંતર મને પરમેશ્વરને જ ભજો (અથવા ભક્તિ અને પ્રમ કરે) છે. (૭.૧૪, ૧૪.૨૬.૧૮.૬૬ પણ જોવો) (૧૫.૧૯). હે નિષ્ઠાપ અર્જુન આ પ્રકાર મારા દ્વારા કહેવાય ગયું છે. આ ગુણતમ શાસ્ત્રોને તત્ત્વઃ જ્ઞાનીને મનુષ્ય જ્ઞાનવાન અને કૃતાર્થ થઈ જાય છે. (૧૫.૨૦).

ॐ તત્સદ્ગ્રિતિ શ્રીમદ્ભગવદગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે પુરુષોત્તમયોગો નામ પન્ચદશોડધ્યાય: ॥૧૫॥

૧૬. દૈવસુરસંપદ્દવિભાગયોગ

મોક્ષ માટે અર્જિત (ક્રમાયેલું) પ્રમુખ દૈવી ગુણોની સૂચી (યાદી)

શ્રી ભગવાન બોલ્યા- હે અર્જુન, અભય, અતં:કરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગમાં દૃઢ સ્થિતિ, દાન, ઈન્દ્રિયોનું દમન, યશ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરલતા, અહિસા, સત્ય, કોઈનો અભાવ, ત્યાગ, શાંતિ, કોઈની નિદા ન કરવી, દ્યા, વિષયોથી ન લલચાવું, કોમળતા, અકર્ત્વાયાં લજ્જા, ચપળતાનો અભાવ, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, શરીરની શુદ્ધિ, કોઈની સાથે વેર ન કરવું, ગર્વનો અભાવ વગરે દૈવી સંપત્તિ મેળવનાર મનુષ્ય (ઇવ્વીસ) લક્ષણો છે. (૧૬.૦૧-૦૩)

આધ્યાત્મિક યાત્રાની પહેલા ત્યાજ્ય (ત્યાજ્વા) આસુરી ગુણોની યાદી

હે પાર્થ, દંબ, ધમંડ, અભિમાન, કોથ, કઠોર વાણી અને અજ્ઞાન- આ બધા આસુરી સંપત્ત લઈને જ્ઞમેલા મનુષ્યોના લક્ષણ છે. (૧૬.૦૪) દૈવી સંપત્ત મોક્ષ માટે અને આસુરી સંપત્ત બંધન માટે છે. હે પાંડવ, તું શોક ન કર, કરણ કે તું દૈવી સંપત્ત લઈને જ્ઞમ્યો છે. (૧૬.૦૫).

ફક્ત બે પ્રકારના માનવ- જ્ઞાની અને અજ્ઞાની

હે પાર્થ, આ લોકોમાં બે જ જ્ઞતિના મનુષ્ય છે.-દૈવી અને આસુરી. દૈવી પ્રકૃતિવાળાનું વર્ણન મેં વિસ્તાર પૂર્વક કર્ય, હવે તું આસુરી પ્રકૃતિવાળાની બાબતમાં સાંભળ. (૧૬.૦૬). આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્ય “શું કરવું જોઈએ તથા શું નહીં કરવું જોઈએ” આ બંને ને નથી જ્ઞાતો. એમનામાં ન તો બહાર -અંદરની શુદ્ધિ છે, ન સદાચાર અને ન તો સત્યભાષા હોય. (૧૬.૦૭). તેઓ કહે છે કે સંસાર અસત્ય, આશ્રય વિનાનું, ઈશ્વર વગરનું અને કોઈ પણ ક્રમ વગર આપમેળે માત્ર સ્વી-પુરુષની કામના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. આનાસિવાય બીજું કોઈ પણ કરણ નથી. (૧૬.૦૮). આવા નાસ્તિક (મિથ્યા) દાટિકોણથી જોણી બુધ્ય નાણ થઈ ગઈ છે, એવા મંદ બુધ્યવાળા, ઘોર કામો કરવાવાળા, અપકારી મનુષ્યનો જમ જગતનો નાશ કરવા માટે જ થાય છે. (૧૬.૦૯). તેઓ દંબ, માન અને મદથી ભરેલાં, કોઈ પણ રીતે પૂરી ન થનારી કામનાઓનો આશરો લઈને, અજ્ઞાનને લીધે ભિન્ના સિદ્ધાંતોને પકડીને તથા અપવિત્ર આચરણ ધારણ કરી સંસારમાં રહે છે. (૧૬.૧૦). જ્ઞવનભર અપાર યિતાઓનો આશરો અને વિષયભોગને જપરમ લક્ષ્ય માનનાર બે લોક એવું સમજે છે કે આ વિષયભોગ જ સર્વસ્વ છે. (૧૬.૧૧).

આશાની સેકસે બેડીઓથી બંધાયેલા, કામ અને કોધના વશમાં રહી, વિષયભોગ માટે અન્યાય પૂર્વક ધન સંચયની ઈચ્છા કરે છે.(૧૬.૧૨). (એ એવું વિચારે છે કે) મેં આજે આ મેળવું છે અને હવે આ મનોરથ પૂરા કરીશ, મારી પાસે આટલું ધન છે તથા આનાથી પડા અધિક ધન ભવષ્યમાં હશે.(૧૬.૧૩). આ શત્રુને મેં માયો છે અને બીજા શત્રુઓને પણ હું મારીશ. હું સર્વ સમર્પણ (ઈચર) અને ઐશ્વર્યને

ભોગવનાર હું. હું સિદ્ધ, બળવાન અને સુધી હું.(૧૬.૧૪). હું બહુ જ ધનવાન અને સારા(ઉચ્ચ) પરિવારવાળો હું. મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન દઈશ અને મોજ કરીશ. આ પ્રકારના અશાનથી મોહિત રહે છે. (૧૬.૧૫). અનેક પ્રકારે ભમિત ચિત્તવાળો, મોહ જીવની કસાયેલો, વિષયભોગોમાં અચ્યાંત આસકત, આ લોક ધોર અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.(૧૬.૧૬). પોતે જ પોતાને શ્રોષ માનનાર, ધમંડી, ધન અને માનના મદમાં ચૂર રહેનાર મનુષ્ય અવિષિષ્ટપૂર્વક કેવળ નામમાત્રાના દેખાવ પૂરતો યજ્ઞ કરે છે.(૧૬.૧૭). અહંકાર, બળ, ધમંડ, કર્મના અને કોધના વશમાં, બીજાની નિંદા કરનાર એ લોક પોતાના તથા બીજાના શરીરમાં રહેલાં મુજ પરમાત્માને દ્રેષ કરે છે.(૧૬.૧૮).

અશાનાનું ફળ છે દૃષ્ટ

આવો દ્રેષ કરવાલાના, કૂર અને અપવિત્ર નરધમાને હું સંસારમાં વાતંવાર આસુરી યોનિમાં જ નાયું હું. (૧૬.૧૯). હે અર્જુન, તે મૂઢ મનુષ્ય મને ન પામવાથી જમોજમ આસુરી યોનિને પામે છે, પાછા ધોર નરકમાં જય છે. (૧૬.૨૦).

કામ-કાંઈ-લોભ નરકના ત્રણ દ્વાર

કામ, કોધ અને લોભ, આ જીવને નરકની તરફ લઘ જનાર ત્રણ દ્વાર છે, એટલા માટે આ ત્રણોનો ત્યાગ કરવો (શીખવો) જોઈએ. (૧૬.૨૧). હે અર્જુન, નરકના આ ત્રણ દ્વારોથી મુક્ત વ્યક્તિત્વોના કલ્યાણ માટે આચરણ કરે છે. તેથી તે પરમગતિ અથવા મને પામે છે. (૧૬.૨૨).

શાસ્ત્રીય વિધાનાનું પાલન અનિવાર્ય

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિ ને છોડી પોતાની છરદાથી મનમાન્યું આચરણ કરે છે, એને ન પુર્ણત્વની સ્થિષ્ય મળે છે, ન પરમધામ અને ન તો સુખ. (૧૬.૨૩). મનુષ્યના કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનું નિર્ણયમાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે. એટલે તારે શાસ્ત્રોક્ત વિધાનને અનુસાર જપોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરવું જોઈએ. (૧૬.૨૪).

ॐ તત્સદ્ગ્રિતિ શ્રીમદ્ગવદગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે દૈવસુરસંપૂર્વવિભાગયોગો નામ પોડશોડયાય: ॥૧૬॥

૧૭. શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અર્જુન બોલ્યા- હે કૃષ્ણા, જ વ્યક્તિત્વ શાસ્ત્ર- વિધિ છોડીને કેવળ શ્રદ્ધા પૂર્વક જ પૂજા વગેરે કરે છે, તેમની (શ્રદ્ધા) કેવી છે? શું તે સાત્ત્વિક છે અથવા રાજ્યસિક કે તામસિક છે?(૧૭.૦૧).

આસ્થા (શ્રદ્ધા)ના ત્રણ પ્રકાર

શ્રી ભગવાન બોલ્યા- મનુષ્યોની સ્વભાવિક શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની- સાત્ત્વિક, રાજ્યસિક અને તામસિક હોય છે, એને સાંભળ (૧૭.૦૨). હે અર્જુન, બધા મનુષ્યોની શ્રદ્ધા તેમના સ્વભાવ (તથા સંસ્કાર) અનુરૂપ હોય છે. મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવથી ઓળખાય (જાળો શકાય)છે. મનુષ્ય જેવું ઈચ્છે તેવો જ બની શકે છે.(જે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાની ઈચ્છિત ધ્યેયનું ચિંતન કર્યા કરે તો)(૧૭.૦૩). સાત્ત્વિક વ્યક્તિત્વ દેવી-દેવતાઓ ને પૂજે છે, રાજ્યી મનુષ્ય યજ્ઞ અને રાક્ષસોને તથા તામસી વ્યક્તિત્વ ભૂતો અને પ્રતોને પૂજે છે.((૧૭.૦૪)). જે લોક શાસ્ત્રવિધિ વિનાનું ધોર તપ કરે છે, જે દંબ અને અભિમાનથી ભરેલા છે, જે કર્મના અને આસક્તિથી પ્રેરિત છે, જે શરીરમાં સ્થિત પંચભૂતોને અને બધાના અંતઃકરણમાં રહેનાર મુજ પરમાત્માને પડા કરું દેનાર અવિવેકી લોક છે. એવાને તું આસુરી સ્વભાવવાળા જ્રાણ.(૧૭.૦૫-૦૬).

ભોજના ગ્રંથ પ્રકાર

બધાના પ્રિય ભોજન પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે અને તેમ જ યજન, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમના બેદ તું મારી પાસેથી સાંભળ. (૧૭.૦૭). આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતા વધારનારા, રસયુકૃત, ચીકળા અને સ્થિર રહેનાર તથા શરીરને શક્તિ દેનાર આહાર સાંચિક વ્યક્તિને પ્રિય હોય છે. (૧૭.૦૮) . દુઃખ, શિંતા અને રોગને ઉત્પન્ન કરનાર, બહુ જ કડવા, ખાટા, ખારા, ગરમ, તીખા, લૂંખા અને દાહ કરનાર આહાર રાજ્યસિક વ્યક્તિને પ્રિય હોય છે. (૧૭.૦૯). અધકયરું (કાચુંપાંદુ), રસવિનાનુ, દુર્ગંધવાળું, વાસી, એંડુ અને (માંસ, મદ્દિરા વગેરે) અપવિત્ર આહાર તામસિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. (૧૭.૧૦).

યજ્ઞના ત્રણ પ્રકાર

“યજ્ઞ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.” - એમ વિચારી વગર ફળની આશા કરનાર દ્વારા વિધિપૂર્વક કરેલા યજ્ઞ સાંચિક છે. (૧૭.૧૧). હે અર્જુન જે યજ્ઞ ફળની ઈચ્છાથી અથવા દેખાવ માટે કરે છે, એને તું રાજ્યસિક સમજ. (૧૭.૧૨). શાસ્ત્રવિધિ, અમદાન, મંત્ર, દક્ષિણા અને શ્રદ્ધા વગર કરેલા યજ્ઞને તામસિક યજ્ઞ કહે છે. (૧૭.૧૩).

વિચાર, વાણી અને કર્મના તપ

દેવી-દેવતા, ભ્રાષ્ટણ, ગરૂ અને જ્ઞાનીજ્ઞાનું પૂજા, પવિત્રતા, સદાચાર, બ્રહ્મચર્ય અને અહિસા, આને શારીરિક તપ કહેવાય છે. (૧૭.૧૪). વાણી તે સારી છે, જે બીજાનાં મનમાં અશાંતિ પેદા ન કરે, જે સત્ય, મધુર અને હિતકરક હોય તથા જેણો ઉપયોગ શાસ્ત્રોને શીખવામાં હોય, એવી સારી વાણીને વાણીનું તપ કહેવાય છે. (૧૭.૧૫). મનની પ્રસન્નતા, સરળતા, ચિત્તની સ્થિરતા, મનનું નિયંત્રણ અને શુદ્ધ વિચાર, એને માનસિક તપ કહેવાય છે. (૧૭.૧૬).

તપના ત્રણ પ્રકાર

ફળ વગરની ઈચ્છાથી, પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં ઉપરના ત્રણો પ્રકાર-મન, વાણી અને શરીરના તપને સાંચિક તપ કહે છે. (૧૭.૧૭). જે તપ બીજાથી સત્કાર, માન અને પૂજા કર્યાવવા માટે અથવા કેવળ દેખાવ માટે જ કર્યું હોય, એવા અનિશ્ચિત અને કણીક ફળવાળા તપને રાજ્યસિક કર્યું છે. (૧૭.૧૮). જે તપ મૂલ્બતા પૂર્વક હઠથી પોતાના શરીરને પીડા આપી અથવા બીજાને ક્ષતિ(હાની) કરવા માટે કરે છે, એને તામસિક તપ કહેવાય છે. (૧૭.૧૯).

“દાન આપવું એ અનુસાર આપણું કર્તવ્ય છે” - એવા ભાવથી જે દાન દેશ, કણ અને પાત્રનો અનુસાર બદલો મેળવવાની આશા વગર આપે છે, એ દાન સાંચિક કહેવાય છે. (૧૭.૨૦) જે દાન ફળની આશા, બદલો મળશે અથવા શ્રદ્ધા વગર આપે છે, તે દાન રાજ્યસિક કહેવાય છે. (૧૭.૨૧). જે દાન દેશ, કણ અને પાત્રનો વિચાર કર્યા વગર અથવા પાત્રનું અનાદર તથા તિરસ્કાર કરીને આપે છે, તે દાન તામસિક કહેવાય છે. (૧૭.૨૨).

બ્રહ્મના ત્રણ નામ

બ્રહ્મના- જેણા દ્વારા સૂર્યિના આરંભમાં વેદો, બ્રાહ્મણો અને યજ્ઞોની રચના થઈ છે- ઓમ, તત્ત્વ અને સત્ત્વ ત્રણ નામ કહેવાયા છે. (૧૭.૨૩). અટલા માટે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જ્ઞાનનાર દ્વારા (શાસ્ત્રવિધિથી) કરેલાં યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે વૈદિક ક્ષયાઓની પ્રારંભ(શરૂઆત) હેમશાં પરમાત્માના ઓમકાર નામથી જ ઉચ્ચારણ કરે છે. (૧૭.૨૪) . ફળની ઈચ્છાન રાખનાર મુમુક્ષુઓ દ્વારા નાના પ્રકારના યજ્ઞ, તપ અને દાન વગેરે ક્ષયાઓ તત્ત્વ શબ્દના ઉચ્ચારણ કરીને કરે છે. (૧૭.૨૫). હે પાર્થ, ‘સત્ત્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ પરમાત્માના અસ્તિત્વ, સારા ભાવ તથા શુભ કર્મ માટે પણ પણ સત્ત્વ કહે છે. (૧૭.૨૬). હે પાર્થ, યજ્ઞ, દાન તપ વગેરે જેપણ કર્મ શ્રદ્ધા વગર કરે છે, તેને ‘અસત્ત્વ’ કહેવાય છે. જેણો ન આ લોકમાં અને ન તો પરલોકમાં કોઈ પ્રયોજન (હેતુ) છે. (૧૭.૨૮).

ॐ તત્સદ્ગ્રિતિ શ્રીમદ્ગવદગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયામાં યોગ શાસ્ત્રો
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગો નામ સત્તદશોऽદ્યાય: ॥૧૭॥

૧૮. મૌખસંન્યાસયોગ

અર્જુન બોલ્યા- હે મહાબાહો, હે અંતર્યામી, હે વાસુદેવ, હું સંન્યાસ અને ત્યાગ તથા તેમના ભેદને સારી રીતે જાણવા માગું છું.(૧૮.૦૧).

સંન્યાસ અને ત્યાગની પરિભાષા

શ્રીભગવાન બોલ્યા- સકામ કર્મોના પરિત્યાગને શાનીજન “સંન્યાસ” કહે છે, તથા વિવેકી મનુષ્ય સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગને “ત્યાગ” કહે છે.(૫.૦૧, ૫.૦૫, ૬.૦૧ ને જોવ)(૧૮.૦૨). કેટલાક મધાત્મા લોક કહે છે કે સર્વ કર્મ દોષમય હોવાને કારણો ત્યાગવા યોગ્ય છે અને બીજા લોકોનું કહેવું છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપને ત્યાગવા ન જોઈએ.(૧૮.૦૩). હે અર્જુન, ત્યાગવા વિશે હવે તું મારો નિર્ણય સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, ત્યાગ પણ ત્રણ પ્રકારના કહેવાયા છે.(૧૮.૦૪). યજ્ઞ, દાન અને તપનો ત્યાગ નથી કરવો જોઈએ, અવશ્ય કરવાં જોઈએ, કેમ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ સાધકોના અંતઃકરણને પવિત્ર કરે છે.(૧૮.૦૫). હે પાર્થ, આ કર્મોને પણ ફળની આસક્તિ ત્યાગ કરીને કરવા જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે.(૧૮.૦૬).

ત્યાગના ત્રણ પ્રકાર

હે અર્જુન, કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ ઉચ્ચિત નથી, ભમવશ (મોહવશ) થઈ એનો ત્યાગ કરવો એને તામસિક ત્યાગ કહેવાય છે.(૧૮.૦૭). ”ભધા કર્મ દુઃખરૂપ છે”- એમ સમજને કોઈ શારીરિક કષ્ટ અથવા પીડાના ભયથી પોતાનું કર્તવ્યકર્મને ત્યાગે, તો તે એવા રાજીસિક ત્યાગ કરીને ત્યાગનું ફળ નથી મળતું. (૧૮.૦૮). ”કર્મ કરવું એ કર્તવ્ય છે” એવું સમજને, હે અર્જુન જે નિયત કર્મ- ફળની આસક્તિ ત્યાગને- કરેલા છે, તેને સાત્ત્વિક ત્યાગ મનાય છે. (૧૮.૦૯). જે મનુષ્ય અશુભ કર્મનો દેખ નથી કરતો તથા શુભ કર્મમાં આસક્ત નથી થતો, તે સતોગુણથી સંપત્તિ, સંશોધનાનો, બુદ્ધિમાન અને ત્યાગી ગણાય છે.(૧૮.૧૦). મનુષ્ય માટે સંપૂર્ણ રીતે બધા કર્મોનો ત્યાગ કરવો સંભવ નથી, એટલે જે બધા કર્મોના ફળમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે, તે જ ત્યાગી કહેવાય છે.(૧૮.૧૧). કર્મોના ત્રણ પ્રકારના ફળ- સારા, ખરાબ અને મિશ્ર- મર્યાદ પછી કર્મફળમાં આસક્તિનો ત્યાગ ન કરનારને મળે છે, પરંતુ ત્યાગને કઢી નથી મળતું.(૧૮.૧૨).

કર્મના પાંચ કારણ

હે મહાબાહો, સાંખ્ય સિદ્ધાન્તને અનુસાર સારે કર્મોની સિદ્ધિને માટે આ પાંચ કારણ- સ્થૂલ શરીર, પ્રકૃતિક ગુણરૂપી કર્તા, પાંચ પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો તથા ઈન્દ્રિયોના અધિધાત્રા (મુખ્ય) દેવગણ- બતાવ્યા છે, તેને તું મારી પાસેથી સારી રીતે જાણી લે.(૧૮.૧૩-૧૪). મનુષ્ય પોતાની મન, વાણી અને શરીર દ્વારા જે કંઈ પણ ઉચ્ચિત અથવા અનુચ્ચિત કર્મ કરે છે, એનાં આ પાંચ કારણાંથી(૧૮.૧૫). એટલે જે કેવળ પોતે પોતાને (યાને પોતાના શરીર અથવા આત્માને) જ કર્તા માની લે છે, તે જાણાની મનુષ્ય અશુભ બુદ્ધિને લીધે સમજાઓ નથી. (૧૮.૧૬). જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં “હું કરું છું” નો ભાવ નથી તથા જેણી બુદ્ધિ (કર્મ ફળની આકિતથી) લેપાથી નથી, તે આ બધા પ્રાણીઓને મારીને વાસ્તવમાં કોઈને મારતો નથી અને નથી પાપથી બંધાતો.(૧૮.૧૭). કર્મનું જ્ઞાન, જ્ઞાનનો વિષય (જ્ઞય) અને જ્ઞાતા (જાણવાની વસ્તું, જ્ઞાન અને જાણનાર)- આ ત્રણ કર્મની પ્રેરણા છે. તથા કરણ (સાધન-ઇન્દ્રિયાં), કિયા અને કર્તા (પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો)- આ ત્રણ કર્મના અંગ છે.(૧૮.૧૮).

જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર

સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા પણ ગુણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના કહેવાયા છે. એને પણ તું મારી પાસેથી સારી રીતે જાણ. (૧૮.૧૯). જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય વિભક્ત રૂપમાં રહેલાં જુદે છે, એ જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ.(૧૧.૧૩, ૧૩.૧૬ પણ જોવો) (૧૮.૨૦). જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય જુદા પ્રાણીઓના અસ્તિત્વમાં (હોવું) અનેકતાનો અનુભવ કરે છે. એ જ્ઞાનને તું રાજીસિક જાણ. (૧૮.૨૧). અને જે મૂર્ખતાપૂર્ણ, તુશ્છ અને બેકાર જ્ઞાનથી મનુષ્ય શરીર જ બધું છે માનીને એમાં આસક્ત થઈ જાય છે. તે જ્ઞાન તામસિક છે. (૧૮.૨૨).

કર્મના ત્રણ પ્રકાર

જે કર્મ (શાસ્ત્રવિધિથી) નિયત અને કર્મ ફળની છરદા અને આસક્તિથી રહિત છે તથા રાગ-લદ્રેષ વગર કર્યું હોય, તેને (કર્મ) સાત્ત્વિક કહેવાય છે. (૧૮.૨૩). જે કર્મ ફળની કામનાવાળા, અહંકારી મનુષ્ય દ્રારા બહુજ પરિજ્ઞમથી કર્યું હોય, તેને રાજ્યસિક કહેવાય છે. (૧૮.૨૪). જે કર્મ પરિણામ, પોતાની હાની, બીજાને પીડા અને પોતાના સામર્થ્યનો ન વિચારી કેવળ મોહને (અજ્ઞાનને) લીધે કરે છે, તે કર્મ તામસિક કહેવાય છે. (૧૮.૨૫).

કર્તાના ત્રણ પ્રકાર

જે કર્તા આસક્તિ અને અહંકારથી રહિત તથા વૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત તેમ જ કાર્ય ની સફળતા અને અસફળતામાં નિવ્વિકાર (હર્ષ શોક વગરનાં) રહે છે. તે કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે. (૧૮.૨૮).

બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર

હે અર્જુન, હવે તું મારી પાસે ગુણોને અનુસાર બુદ્ધિ અને સંકલ્પના પણ ત્રણ ભેદ સંપૂર્ણપણે નોખા નોખા સાંભળ. (૧૮.૨૯). જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને, ભય અને અભયને તથા મુક્તિ અને બંધનને યથાર્થપણે જાણો છો, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે. (૧૮.૩૦). હે પાર્થ, જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય ધર્મ અને અધર્મને તથા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને સારી રીતે નથી જાણતો, તે બુદ્ધિ રાજ્યસિક છે. (૧૮.૩૧). હે અર્જુન, જે બુદ્ધિ અજ્ઞાનને કારણ અધર્મને જ ધર્મ માની લે છે, એવી રીતે બધી વસ્તુને ઊલટી સમજે છે, તે બુદ્ધિ તામસિક છે. (૧૮.૩૨).

સંકલ્પના ત્રણ પ્રકાર અને માનવ જીવનના ચાર લક્ષ્ય

જે સંકલ્પ દ્રારા કેવળ પરમાત્માને જ જ્ઞાનવાનો ધ્યેયથી મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ધન્દિયાની કિયાઓને ધારણ કરે છે, તે સંકલ્પ સાત્ત્વિક છે. (૧૮.૩૩). હે પૃથ્વાનંદન, ફળની હથજીવાળા મનુષ્ય જે સંકલ્પ દ્રારા ધર્મ, અર્થ અને કામને અત્યંત આસક્તિ પૂર્વક ધારણ કરે છે. તે સંકલ્પ રાજ્યસિક છે. (૧૮.૩૪). હે પાર્થ, બુદ્ધિદીન મનુષ્ય જે ધારણા કે દ્રારા નિદ્રા, ભય, શિંતા, દુઃખ અને લાપરવાહીને નથી છડતો, તે સંકલ્પ તામસિક કહેવાય છે. (૧૮.૩૫)

આનંદના ત્રણ પ્રકાર

હે ભરતશ્રેષ્ઠ, હવે તું ત્રણ પ્રકારનાં સુખને પણ મારી પાસેથી સાંભળ. મનુષ્યને આધ્યાત્મિક સાધનાથી મળેલા સુખથી બધા દુષ્પોનો અંત આવે છે. (૧૮.૩૬). એવા આત્મબુદ્ધિરૂપી પ્રસાદથી ઉત્પન્ન સુખને-શરૂઆતમાં ઝેર (વિષ) જેવું, પરંતુ પરિણામમાં અમૃત જેવું હોય છે. તેને સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. (૧૮.૩૭). ધન્દિયાના ભોગથી ઉત્પન્ન સુખને-જે ભોગના સમયે તો અમૃત જેવું લાગે છે, પરંતુ જેવું પરિણામ વિષ જેવું હોય છે, તેને રાજ્યસિક સુખ કહ્યું છે. (૫.૨૨ ને જોવો) (૧૮.૩૮). નિદ્રા, આળસ અને લાપરવાહીથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખને, જે ભોગ કાળમાં તથા પરિણામમાં પણ મનુષ્યને ભમિત કરનારું છે, તેને તામસિક સુખ કહેવાયું છે. (૧૮.૩૯). પૃથ્વી પર અથવા સ્વર્ગના દેવતાઓમાં કોઈ પણ પ્રાણી પ્રકૃતિના આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત થએ ન રહી શકે. (૧૮.૪૦).

વ્યક્તિત્વની યોગ્યતાને અનુસાર શ્રમના વિભાજન

હે અર્જુન, ચાર વણો-ભાગમાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ધમાણ કર્મના વિભાજન પણ મનુષ્યો ના ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વભાવના અનુસાર જ કરવામાં આવ્યા છે. (૪.૧૩ પણ જોવો) (૧૮.૪૧). શમ, દમ, તપ, શૌચ, સહિષ્ણુતા, સત્ત્વાદિતા, જ્ઞાન, વિવેક અને આસ્તિક ભાવ- આ બ્રહ્મમાણના સ્વભાવિક કર્મો છે. (૧૮.૪૨). શૌર્ય, તેજ, દૃઢ સંકલ્પ, દક્ષતા, યુદ્ધથી ન ભાગવું. ડાન અપવું અને શાસન કરવું- આ બધા ક્ષત્રિયના સ્વભાવિક કર્મો છે. (૧૮.૪૩). ખેતી, ગૌપાલન તથા વ્યાપાર- આ બધા વૈશ્યના સ્વભાવિક કર્મો છે તથા શુદ્ધનું સ્વભાવિક કર્મ સેવા કરવાનું છે. (૧૮.૪૪).

કર્તવ્ય, સાધના, અને ભક્તિથી મોક્ષની પ્રતિ

મનુષ્ય પોતપોતાનાં સ્વભાવિક કર્મ કરતા પરમ સિદ્ધિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને તું મારી પાસેથી સાંભળ જી. (૧૮.૪૫). જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સર્વ પ્રાપ્તિઓની ઉત્પત્તિ થએ છે અને જેનાથી આ આનું જહત વાપેલું છે. એને પોતાના કર્મ દ્રારા પૂજા કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે. (૮.૨૭, ૧૨.૧૦ પણ જોવો). (૧૮.૪૬). પોતાનો

ગુણરહિત સહજ અને સ્વભાવિક કાર્ય આભાવિકસ માટે બીજે સારો અસ્વભાવિક કાર્યથી શ્રેયસ્કર (કલ્યાણકારી) છે, કારણ કે (નિજકામ ભાવથી) પોતાનું સ્વભાવિક કર્ય કરવાથી મનુષ્યને પાપ નથી લાગતું. (૩.૩૫ ને જોવો) (૧૮.૪૭). હે અર્જુન, પોતાનું દોષ યુક્ત સહજ સ્વભાવિક કર્મને પણ ત્યાગ ન કરવું જોઈએ: કારણ કે જેમ ધૂમાડથી અમિન હંકાર છે, તેમ જ સર્વ કર્મો કોઈ દોષથી યુક્ત છે. (૧૮.૪૮). આસક્તિ રહિત, ઈરણા રહિત અને જિતનિર્ધિ મનુષ્ય સંન્યાસ (અટલેકે સકામ ઝોંનો પરિત્યાગ) દ્વારા (કર્મના બંધનથી મુક્ત થાય) પરમ નૈષ્ઠર્યસિદ્ધિને પામે છે. (૧૮.૪૯). હે કૌન્તેય, નૈષ્ઠર્ય- સિદ્ધિને પામીને સાધક કેવી રીતે તત્વક્ષાનની પરા (ઉત્તમ) નિજા (શ્રદ્ધા) રાખી- પરમપુરુષને પામે છે, એને પણ મારી પાસે સંક્ષેપમાં સાંભળ. (૧૮.૫૦). વિશુર્ણા બુદ્ધિથી યુક્ત, મનના દઢ સંકલ્પ દ્વારા આત્મસંયમ કરી, શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી, રાગ- દેખથી રહિત થાય, એકાંતમાં રહીને, હલકું, સાત્ત્વિક અને નિયમિત ભોજન કરીને, પોતાની વાણી, કર્મનિર્ધયો અને મનને સંયમિત કરી, પરમાભાના ધ્યાનમાં સહૈવ (કાયમ) રહી, દઢ વૈરાગ્ય ધારણા કરી, આહંકાર, બળ, ઘર્મંડ, કામ, ક્ષોધ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી, મમત્વ વિનાનો અને શાંત મનુષ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામવાને યોગ્ય બને છે. (૧૮.૫૧-૫૩). આવી રીતે બ્રહ્મભાવને પામેલા, પ્રસન ચિત્તવાળા સાધક ન તો કોઈ માટે શોક કરે છે, ન કોઈ વસ્તુની છથા કરે છે. એવો બધાય પ્રાણીઓમાં સમભાવવાળા સાધક મારી પરાભક્તિને પ્રાત કરે છે. (૧૮.૫૪). શ્રદ્ધા અને ભક્તિ (અથવા પરાભક્તિ) દ્વારા જ 'હુ' તત્વને જાણી શકુછુ કે હું કોણ હું અને કયાં હું. મને તત્વથી જાણીને પછી તરતજ મનુષ્ય મારામાં પ્રવેશ કરે છે (મારું સ્વરૂપ થાડ જાહ છે) (૫.૧૮ પણ જોવો) (૧૮.૫૫). મારો આશ્રય લેનાર (કર્મયોગી ભક્ત) સદાય સર્વ કર્મ કરતો છતાં પણ મારી કૃપાથી શાશ્વત અવિનાશી પદને પામે છે. (૧૮.૫૬). સધળાં કર્મને શ્રદ્ધા અને)કિતપૂર્વક મને અપીણ કર, મને તારું પરમ લક્ષ્ય માની મારા પર જ) રોસો રાખ તથા નિજકામ કર્મયોગનો આશ્રય લાદ નિરંતર મારામાં જ ચિત્ત પરોવ. (૧૮.૫૭). મારામાં ચિત્ત પરોવવાથી તું મારી કૃપાથી બધી મુશ્કેલીઓને પાર કરી જઈશ અને જો તું અહંકારને વશ થાડ મારા આ ઉપદેશને નહીં સાંભળો, તો તો તારું પતન થશે. (૧૮.૫૮).

કર્મ- બંધન અને સ્વતંત્ર છથા- શક્તિ

જો અહંકારવશ તું એવું જો વિચારે કે 'હું યુદ્ધ નહીં કરીશ', તો તારો એવો વિચાર મિથ્યા છે, કારણ કે તારો સ્વભાવ તને બળજબરીથી યુદ્ધમાં જોડશે.(૧૮.૫૯). હે અર્જુન, તું પોતાના સ્વભાવિક કર્મ (ને સંસ્કારરૂપી બંધનો) થી બંધાયેલો છે, અટલે મોહને વશ થઈ જે ક્રમ તું નથી કરવા માંગતો, તેને પણ તું પરવશ થઈને કરીશ.(૧૮.૬૦) . હે અર્જુન, ઈશ્વર (અથવા શ્રીકૃષ્ણ જ) બધાં પ્રાણીઓના અંતકરણમાં રહીને પોતાની માયાથી પ્રાણીઓને યંત્ર પર આરૂપ કઠપૂતળીની જેમ નચાવે છે. (૧૮.૬૧). હે ભારત, તુ પરાભક્તિ ભાવથી એ ઈશ્વરની જ શરણમાં જા, એની કૃપાથી તું પરમ શાંતિ અને શાશ્વત પરમધામને પામીશ.(૧૮.૬૨). મેં તને ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન તને કહું છે, હવે એના પર સારી રીતે થી વિચાર કરીને પછી તારી છથા હોય, તેમ કર.(૧૮.૬૩).

સમર્પણ, પ્રભુ-પ્રાપ્તિનો પરમ માર્ગ

મારા આ સર્વ ગુહ્યમાં ગુહ્ય પરમ ઉપદેશને તું ફરી એક વાર સાંભળ, તું મને અત્યંત પ્રિય છે, એટલે હું તારા હિતની વાત કરીશ.(૧૮.૬૪).તું મારામાં તારું મન લગાડ, મારો ભક્ત બન, મારી પૂજા કર, મને નમસ્કાર કર. એવું કરવાથી તું મને અવશ્ય પામશે. હું તને આ સત્ય વચન આપું છું, કારણ કે તું મારો પ્રિય મિત્ર છે.(૧૮.૬૫). સંપૂર્ણ ધર્મનો (અથવા પુરુષ કાર્યના પણ)પરિત્યાગ કરીને તું એક મારી જ શરણમાં આવી જા. શોક ન કર, હું તને સર્વ પાપો(અથવા કર્મના બંધનો)થી મુક્ત કરીશ.(૧૮.૬૬).

પરમાત્માની પરમ સેવા તથા સર્વોત્તમ દાન.

(ગીતાનું) આ અતિ ગુહ્ય જ્ઞાનને તપરહિત અને ભક્તિરહીત વ્યક્તિઓને, અથવા જે એને સાંભળવા ન ઈશ્વતા હોય, અથવા જેને મારામાં શ્રદ્ધા ન હોય, એવા લોકોને કદી ન કહેવું.(૧૮.૬૭). જે વ્યક્તિ આ પરમ ગુહ્ય જ્ઞાનને મારા ભક્તજ્ઞામાં પ્રચાર અને પ્રસાર કરશે, તે મારી આ ઉત્તમ પરાભક્તિ કરીને નિઃસંદેશ મને પામશે. એનાથી

વધારે પ્રિય મારુ કાર્ય કરનાર કોઈ ભનુષ્ય ન થશે, અને એનાથી વધારે પ્રિય આ પૃથ્વી પર કોઈ બીજો ન થશે. (૧૮.૬૮-૬૯).

ગીતાનો મહિમા

જે વ્યક્તિ આપણા બેનો આ ધર્મમય સંવાદનો અધ્યયન કરશે, એના દ્વારા પણ હું જ્ઞાનયલથી પૂજિત થઈશ - આ મારું વચન છે. (૧૮.૭૦). તથા જે શ્રદ્ધા પૂર્વક - વગર આલોચન કરે (દ્વેષરહિત) - અને સાંભળશે, તે પણ સંપૂર્ણ પાપોથી મુક્ત થઈ પુણ્યવાન લોગના શુભ લોકોને પામશે. (૧૮.૭૧). હે પાર્થ, શું તે એકાગ્રચિત થઈ આને સાંભળ્યું? અને હે ધાંજ્ય, શું તારો અજ્ઞાનને લીધે ભ્રમ (મોદ) પૂર્ણરૂપે નાશ પાસ્યો? (૧૮.૭૨). અર્જુન બોલ્યા - હે અચ્યુત, આપણી કૃપાથી મારો ભ્રમ દૂર(નાશ) થઈ ગયો છે, અને મને જ્ઞાન થઈ ગયું છે. હવે હું સંશયરહિત થઈ ગયો છું અને હું આપણી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. (૧૮.૭૩). સંજ્ય બોલ્યા - આ પ્રમાણે મેં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને મહાત્મા અર્જુનાં આ અદ્ભુત અને રોમાંચકારી સંવાદ સાંભળ્યાં. (૧૮.૭૪). વ્યાસજીની કૃપાથી (દ્વિય દૃષ્ટિ મેળવી) મેં આ પરમ ગુણ જ્ઞાનને (અર્જુનને કહેતા) સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાસેથી સાંભળ્યું છે. (૧૮.૭૫). હે રાજ્ય, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનાના આ પવિત્ર (એટલે કે કલ્યાણકારી) અને અદ્ભુત સંવાદને વારંવાર યાદ કરીને હું વારંવાર હરખાઉ છું. (૧૮.૭૬). હે રાજ્ય શ્રીહરિના અત્યંત અદ્ભુત રૂપને પણ સંભારી સંભારીને મને અત્યંત આશ્ર્ય થાય છે અને હું વારંવાર હરખાઉ છું. (૧૮.૭૭).

સંતુલન જીવન માટે આત્મજ્ઞાન અને કર્મયોગ બંનેની જરૂરિયાત

સંજ્ય બોલ્યા - જ્યાં પણ, જે દેશ કે ધરમાં, (ધર્મ અથવા શાસ્ત્રધારી) યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા (ધર્મ રક્ષા અને કર્મ રૂપી) શસ્ત્રધારી અર્જુન બંને હશે, ત્યાં શ્રી, વિજ્ય, વિભૂતિ અને નીતિ વગેરે કાયમ બિરાજમાન રહેશે. એવો મારો અટળ વિશ્વાસ છે. (૧૮.૭૮).

હરિ ઊં તત્ત્સત્ત્વ હરિ ઊં તત્ત્સત્ત્વ હરિ ઊં તત્ત્સત્ત્વ

શ્રીકૃષ્ણપર્ણ અસ્તુ શુભં ભૂયાત

ઊં શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

આ ગ્રંથ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સમર્પિત છે
પ્રભુ વાંચનારને સારાઈ, સમૃદ્ધ અને શાંતિ પ્રદાન કરે

